

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Şəfahətzadə Fuad Əsrəf oğlu

“Beynəlxalq kooperativ hərəkəti və onun inkişaf xüsusiyyətləri”
Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 “Dünya İqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma: “ Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər”

Elmi rəhbər:

Dos.H.A.İsrafilov

Magistr proqramının rəhbəri :

Dos.F.Ə.Rəhimli

Kafedra müdiri: **Prof.Ş.H.Hacıyev**

Bakı-2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. BEYNƏLXALQ KOOPERATİV HƏRƏKAT VƏ ONUN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI.....	7
1.1. Kooperasiya və kooperativ münasibətlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri və nəzəri əsasları.....	7
1.2. Beynəlxalq kooperativ hərəkatının yaranması və tarixi inkişaf mərhələləri.....	15
1.3. Ölkələrarası kooperativ əlaqələrin formalaşması və kooperativ fəaliyyətin əsas istiqamətləri.....	23
II FƏSİL. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ BEYNƏLXALQ KOOPERATİV HƏRƏKATININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	31
2.1. Müasir dövrdə beynəlxalq kooperativlərin formalaşmasının mövcud vəziyyətinin təhlili.....	31
2.2. Beynəlxalq münasibətlər sistemində kooperativ təsərrüfatların formalaşması və fəaliyyət mexanizminin əsas istiqamətləri.....	39
2.3. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin sosial iqtisadi əsasları.....	47
III FƏSİL BEYNƏLXALQ KOOPERATİV HƏRƏKATININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ....	53
3.1. Beynəlxalq kooperativ hərəkatın inkişaf meyilləri və dünya ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi	53
3.2. Müasir dövrdə milli kooperativlərin dünya kooperativ sistemində inteqrasiyasının və bu istiqamətdə fəaliyyətin inkişaf perspektivləri	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72
PE3HOME.....	74
Summary.....	75
Referat.....	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir mərhələdə dünyanın bir sıra regionlarında yaşamalarına baxmayaraq, insanlar bir-birindən qarşılıqlı asılı və təmas formasından hərəkət etmək məcburiyyətində qalmış və qloballaşma prosesinə qoşulmuşdur. Hazırda yaşadığımız mərhələnin ən mühüm inteqrasiya amilinə çevrilmiş elmi texniki tərəqqinin son nailiyyətləri və informasiya resurslarından istifadə nəticə etibarilə beynəlxalq kooperasiya münasibətlərində dominantlığı ələ almışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələri tərəfindən yerinə yetirilən transformasiya yönümlü dəyişikliklərin beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinə də öz təsirini göstərmiş və bu sferada köklü dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə genişlənən qloballaşma prosesi beynəlxalq kooperativ hərəkata təsir etməklə və onun fəaliyyətini daha da genişləndirməklə iqtisadiyyatın çox önəmli sferalarına çıxışı təmin etmişdir.

Kooperasiya münasibətləri haqqında əsas gerçəkliklər isə bundan ibarətdir ki, o insanlara, ticarət, xidmət, istehsal və digər sahələrin sahibkar etməklə onun yaradıcılıq imkanlarını daha da aşkara çıxarılmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, məhz bu münasibətlərin inkişafı öz növbəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində sosial iqtisadi inkişafa təkan vermişdir. Bu isə öz növbəsində həmin ölkələrin iqtisadiyyatında bir sıra problemlərin aradan qalxmasına, əhalinin müxtəlif xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsində mühüm amilə çevrilmişdir.

Sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rolu oynayan kooperasiya umüvafiq olaraq kooperativ kapital formalaşdırılmışdır ki, bu da öz növbəsində müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən ticarət şəbəkələrinin korporativ mənfəət əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Məhz korporativ münasibətlərin dövlətlərin sosial iqtisadi inkişafında və ümumilikdə bu proseslərin idarə olunmasında rolunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə, kooperativlərin nəzəri aspektləri araşdırılaraq kooperativ hərəkət təşkilati struktur formasında fəaliyyət göstərdiyini qeyd edə bilərik. Müasir dövrdə iqtisadi münasibətlər sistemində kooperativ müəssisələrin və kooperasiya

münasibətlərinin öz yerinin müəyyən edilməsi, kooperasiya nəzəriyyəsinin ən əsas problemlərindən biri hesab edilir. Nəinki iqtisadi münasibətlər sistemində, ümumilikdə bazar təsərrüfatçılıq sistemində də iqtisadi münasibətlər və iqtisadiyyatın təşkilinin özünəməxsus xüsusiyyəti kimi korporativ münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlara müvafiq olaraq qeyd etməliyik, deyə tədqiqat işi olduqca aktual hesab edilir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədini qloballaşma şəraitində dünyanın müxtəlif ölkələrindən beynəlxalq kooperativ hərəkatın səciyyəvi xüsusiyyətlərinin və əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu sahədə müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar müxtəlif təkliflərin verilməsi təşkil edir. Sadaladığımız bu məqsədlərə uyğun formada müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsi zərurəti yaranır. Bu vəzifələrə nəzər salaq :

- Kooperasiya münasibətlərinin nəzəri əsasları və səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ;
- Dünyanın müxtəlif ölkələri arasında kooperativ fəaliyyətin əsas istiqamətlərinin aşkar edilməsi ;
- Qloballaşma şəraitində beynəlxalq kooperativ hərəkatı mövcud vəziyyətinin təhlil edilməsi ;
- Beynəlxalq münasibətlər sistemində kooperativ təsərrüfatların formalaşmasından və fəaliyyət mexanizminin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ;
- Beynəlxalq kooperativ hərəkatının yaranması və tarixi inkişaf mərhələlərinin tədqiqi ;
- Milli kooperativlərin dünya kooperativ sistemində inteqrasiyasının əsas istiqamətləri ;
- Beynəlxalq kooperativ hərəkatının inkişaf meyillərinin müəyyənləşdirilməsi və and kooperasiya münasibətlərinin sosial iqtisadi əsaslarının tədqiqi ;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini dünyanın müxtəlif ölkələrində Beynəlxalq Kooperativ hərəkət istiqamətində, eləcə də ölkəmizdə yaradılan beynəlxalq regional kooperativ birlikləri və istiqamətdə fəaliyyət göstərən digər strukturlar təşkil edir. Predmetini isə beynəlxalq kooperativ hərəkətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onun inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə bir sıra məsələlər təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji əsasını ümumilikdə beynəlxalq kooperativ hərəkətinin formalaşmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri və mövcud vəziyyəti ilə əlaqədar kooperativ bilgiləri əks etdirən beynəlxalq təsisatların, dövrü nəşrlərin mühüm elmi ədəbiyyatlar və eləcə də iqtisadçıların və müxtəlif alimlərin söylədiyi fikirlər təşkil edir. . Dissertasiya işinin tədqiq edilməsi zamanı ümumiləşdirmə, statistik təhlil, müqayisə , analiz və bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Tədqiqat işinə müvafiq olaraq. müxtəlif ədəbiyyatlardan (rus, türk) , statistik göstəricilərdən, beynəlxalq kooperativ hərəkətinin mövcud vəziyyətinin təhlili və ümumilikdə bu istiqamətdə müxtəlif dövlətlər tərəfindən qəbul edilən qanunlardan, bu istiqamətdə müxtəlif ədəbiyyatlardan , internet saytlarından və digər vəsaitlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin müxtəlif bölmələrində beynəlxalq kooperativ hərəkətinin formalaşmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri əks sosial iqtisadi əsasları müxtəlif fikirlər şərh edilmiş və bir sıra məsələlərlə əlaqədar təkliflər verilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir ;

- Beynəlxalq Kooperativ hərəkətinin formalaşmasında aqloballaşmanın rolu və qlobal proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsi müəyyənləşdirilmişdir ;
- Dünyanın müxtəlif ölkələrində kooperasiya münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və kooperasiya prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi baxımından

bu istiqamətdə təbliğatın gücləndirilməsi və bu fəaliyyətin kooperasiya münasibətlərində rolu aşkar edilmişdir ;

- Ölkəmizdə milli kooperativlərin yaradılması və ya bu prosesin dünyam kooperativ sisteminə inteqrasiyasının intensivləşdirilməsi məsələləri tədqiq edilmişdir ;

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada öz əksini tapan məsələlər beynəlxalq kooperativ hərəkatının aktuallığının daha da aydın şəkildə ifadə etmiş və bu kooperasiya münasibətlərinin tənzimlənməsi və bu istiqamətdə təkmilləşməsi cəhətdən ölkəmizdə bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən orqan üçün tövsiyyə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, nəticə və təklif, ədəbiyyat siyahısı, istinad edilən mənbələrdən ibarətdir.

I FƏSİL. BEYNƏLXALQ KOOPERATİV HƏRƏKAT VƏ ONUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Kooperasiya və kooperativ münasibətlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri və nəzəri əsasları

XX əsrin sonlarında cəmiyyətdə baş verən bir sıra müxtəlif dəyişikliklər iqtisadi proseslərə də öz növbəsində təsir etmişdir. Mülkiyyət münasibətlərində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş , müxtəlif sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də dövlət mülkiyyəti özəlləşdirilmiş və buna müvafiq olaraq müxtəlif təsərrüfatçılıq formaları yaradılmışdır. Baş verən bu proseslər isə təsərrüfat mexanizminin motivasiyasını təsir edərək, ümumilikdə, əmtəə istehsalçılarının sosial iqtisadi vəziyyətinə və bir sıra proseslərdə öz əksini tapmışdır. Bazar mexanizminin yaradılması, iqtisadiyyatın ərazi və sahə kəsimləri üzrə köklü islahatların həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Məhz qeyd etdiyimiz bu bazar mexanizminə əsaslanan sistemin yaradılmasında və bu istiqamətdə köklü dəyişikliklərin formalaşmasında kooperasiya münasibətləri zəruri rol oynamışdır. İctimai əmək bölgüsünün qanunauyğun nəticəsi kimi çıxış edən kooperasiya münasibətlərinin yaranması və inkişafına, ümumilikdə, təsərrüfat ukladının məcmusu kimi ifadə edilir (12,150). Öz inkişafının müxtəlif dövrlərində təsərrüfat həyatına təsir göstərən kooperasiya münasibətləri müasir dövrdə ölkələr səviyyəsində ən müxtəlif kooperativ birliklərin geniş şəbəkələri formasında fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, iri əmtəə istehsalının təşkilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən kooperasiya hərəkatı uzun müddətli dövrdə bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə və qanunauyğunluqlarına əsasən zəruri əhəmiyyət kəsb edir.

XIX əsrdən etibarən formalaşmağa başlayan kooperativ hərəkatı qısa bir müddət ərzində dünyanın əksər ölkələrini əhatə edərək sistem formasında fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu fəaliyyəti illər keçdikcə daha da genişləndiyini və eləcə də hər bir ölkələrin tərkibində olan kənd rayonlarının da inkişafına şərait yaradan və

buna müvafiq olaraq, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində həmçinin dövlətlərdə sosial məsələlərin həll edilməsində mühüm rol oynayan bir quruma çevrildi.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, məhz bu dövrdə kooperasiya ideyası islahatçı və humanist cərəyanın nümayəndələri vasitəsilə daha geniş şəkildə tədqiq edildi. Belə ki, bu tədqiqatda Q.Şulsed, R.Ouen, U.Kinqa, Ş.Furye mən bir sıra alimlər öz əsərlərində kooperasiya nəzəriyyəsi və bu istiqamətdə bir sıra fikirlər səsləndirmişlər. Bununla yanaşı, kooperativ hərəkatı, kooperasiyanın formalaşması ilə bağlı olan Türkiyə və rus alimləri də genişmiqyaslı tədqiqatlar aparmışlar. Bunlara Z.Mülayim, N.Bilgin, H.Koç , ruskardan isə A.Çayanov, V.Potomyans, S.Moslov və başqalarına aid etmək olar.

Müxtəlif illər ərzində aparılan araşdırmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, kooperasiya nəzəriyyəsi ilə əlaqədar problemin tədqiq olunması, Qərbi Avropa ilə müqayisədə Rusiyada daha geniş formada baş vermişdir. Bazar iqtisadiyyatının kəskin şəkildə məhdudlaşdırıldığı keçmiş SSRİ də belə kooperasiya münasibətləri təsərrüfat forması kimi qəbul edilmişdir. Kooperasiya münasibətləri haqqında deyilən fikirləri ümumiləşdirərək söyləyə bilərik ki, müasir dövrdə məhz kooperasiya münasibətləri ilə bağlı klassik məktəb formalaşmışdır. Kooperasiya münasibətləri və kooperasiyanın ümumi nəzəriyyəsi bu klassik məktəbdə daha geniş formada tədqiq edilmiş və onun sosial iqtisadi proseslərin təşkilində rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rolunu oynayan kooperasiya umüvafiq olaraq kooperativ kapital formalaşdırılmışdır ki, bu da öz növbəsində müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən ticarət şəbəkələrinin korporativ mənfəət əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Məhz korporativ münasibətlərin dövlətlərin sosial iqtisadi inkişafında və ümumilikdə bu proseslərin idarə olunmasında rolunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə, kooperativlərin nəzəri aspektləri araşdırılaraq kooperativ hərəkat təşkilati struktur formasında fəaliyyət göstərdiyini qeyd edə bilərik. Müasir dövrdə iqtisadi münasibətlər sistemində kooperativ müəssisələrin və kooperasiya

münasibətlərinin öz yerinin müəyyən edilməsi, kooperasiya nəzəriyyəsinin ən əsas problemlərindən biri hesab edilir. Nəinki iqtisadi münasibətlər sistemində, ümumilikdə bazar təsərrüfatçılıq sistemində də iqtisadi münasibətlər və iqtisadiyyatın təşkilinin özünəməxsus xüsusiyyəti kimi korporativ münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kooperativ terminin mənasına diqqət yetirsək, qeyd etmək lazımdır ki, bu termin latın mənşəli olub könüllü olaraq şəxslərin birləşərək müxtəlif sahibkarlıq fəaliyyətini icra etmək məqsədi ilə yaratdığı müəssisə və ya təşkilatdır. Kooperativlərin vəsaitləri onların icra etdiyi fəaliyyətinə uyğun olaraq qazandıqları mənfəəti əsasında formalaşır. Kooperativlər isə məhz bu fəaliyyət xarakterinə əsasən müxtəlif növlərə bölünür. Bunlar müvafiq olaraq aşağıdakılardan ibarətdir (9, 125) :

- İstehsal
- Tədarük
- Satış
- Mənzil
- Kredit
- Mədən

Özünüidarəetmə və özünümaliyyətləşdirmə əsasında fəaliyyət göstərən kooperativlər hüquqi şəxs qismində çıxış edirlər. Tarixi dövr ərzində kooperasiyanın inkişafı, iqtisadiyyatda, bu sahə üzrə rəqabət güclənməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə də müasir dövrdə iri həcmli kooperativ sektorun formalaşması və inkişaf buna müvafiq olaraq da bu fəaliyyətdən əldə edilən kooperativ mənfəətinin daha da artması iqtisadiyyatın kooperativ sektoru və bu sahə üzrə rəqabəti daha da gücləndirmişdir (9, 67). Bununla yanaşı, onu qeyd edə bilərik ki, hətta kooperativ münasibətlərdə inzibati münasibətlər sisteminin üstün mövqə tutduğu dövrlərdə belə, bir sıra maneələrdən müdafiə olunmağı bacarmış və öz fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, həmçinin, qeyd edə bilərik, ki kooperativ münasibətlərin bu formada inkişaf etməsinə və bu

sahədə kifayət qədər tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq bu münasibətlərin formalaşması və tənzimlənməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatların kifayət qədər dolğun hesab etmək olmaz. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı bir dövrdə, eləcə də iqtisadi münasibətlərin daha da dərinləşdirilməsi və öz növbəsində, kooperasiya münasibətlərinə qarşı da yeni və müxtəlif yanaşmaların yaranmasına səbəb olur. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlara əsasən söyləyə bilərik ki, kooperativ münasibətləri elə bir iqtisadi sistemin tərkib hissəsində çıxış edir ki, burada iqtisadi sistem kooperasiyanın strukturuna bioloji nöqtəyi nəzərdən təsir etmək iqtidarında deyillər. Lakin bu, sosialist iqtisadiyyatının mövcud olduğu dövrlərdə isə korporativ münasibətlərin sosialisti ideyalarına əsasən fəaliyyət göstərirdi. Bu zaman isə kooperativ münasibətləri məhz sosial sistemdə özünü tam şəkildə öz xüsusiyyətləri ilə biruzə verə bilmirdi. O, sosialist iqtisadiyyatda, həmçinin özəl kooperativlər və müstəqil bir strukturu kimi fəaliyyət göstərə bilmirdi və bu onların inkişafına mənfi təsir edirdi. Belə olduqda isə sosialist sistemində korporativ münasibətlərin formalaşması və kooperativ prinsiplər daha çox özəl təsərrüfatlardan özfəaliyyət və özünü idarəetməyə əsaslanırdı.

XX əsrdən etibarən isə kooperasiya münasibətlərinin nəzəri əsasları və ümumilikdə dünya səviyyəsində kooperasiyanın inkişafı baxımından ən mühüm yanaşmalar öz əksini tapmağa başladı. İnzibati amirlik metodlarının üstünlük təşkil etdiyi Sovetlər İttifaqında kooperativ münasibətlərdə ideoloji baxımdan. O dövrdə daha çox inzibati sistemin idarəetmə formasına uyğun olaraq öz xüsusiyyətlərini icra edirdi. Məhz bunun nəticəsi olaraq qeyd edə bilərik ki, o dövrdə tam olaraq kooperativ münasibətlər və kooperasiyaların inkişafına öz elmi dəyərini və elmi qiymətini lazımi qiyməti əldə edə bilmirdi. Bu dövrdə müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən kooperasiya münasibətlərinə həsr edilmiş əsərlərdə daha çox təbliğat xarakteri daşıyırdı. Kooperativ münasibətlərin nəzəri əsaslarını tədqiq etmiş Baranovski kooperasiya münasibətləri haqqında bir sıra fikirlər söyləmişdir. O qeyd etmişdir ki, kooperativlər təsərrüfatçılığın elə təşkili formasıdır ki, o insanların müəyyən maraqlarını özündə əks etdirir və bununla yanaşı bu maraqlar

kooperativ üzvlərinin mübadiləsi vasitəsilə gerçəkləşir. Bununla yanaşı kooperativləri insanları ictimai təsərrüfat fəaliyyətini özlərində əks etdirdikləri müstəqil, özidarətmə və maliyyələşmə bazasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatı olduğu haqda fikirlər isə Buzdalova məxsusdur.

Haqqında danışdığımız bu tədqiqatları ümumiləşdirərək söyləyə bilərik ki, kooperativ münasibətlərin inkişafı zaman amilindən asılı olmayaraq yaranmışdır. Xüsusilə də burada inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə istinad edərək vurğulamaq lazımdır ki kooperativ münasibətlərin müxtəlif ölkələrdə inhisarşılığın qarşısının alınmasında, həm də iqtisadiyyatın zəifləmiş və deformatsiya şəraitində olan ölkələrdə onların mövcud vəziyyətinin sağlamlaşdırılmasının zəruri əhəmiyyət kəsb etmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq sosialist iqtisadi sistemində isə mövcud tədqiqatları ümumiləşdirərək söyləyə bilərik ki, həmin dövrlərdə kooperativ münasibətlərin formalaşması, öz növbəsində inhisarın qarşısının alınmasında və rəqabətin güclənməsindən mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər, kooperasiya münasibətlərindən də yan keçməmişdir. Cəmiyyətdə baş verən siyasi dəyişikliklər iqtisadi proseslərə, bu da öz növbəsində mülkiyyət münasibətlərindən, və özəlləşdiririk yaradılan təsərrüfatçılıq formalarına təsir göstərmişdir.

Bu gün müasir dövrdə beynəlxalq kooperasiya hərəkatında dünyanın demək olar bütün ölkələri və ölkə vətəndaşları iştirak edir. Belə ki, verilən məlumatlara əsasən dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı bir dövrdə fiziki şəxslərin yaratdığı kooperativlərin sayı 8 milyona yaxındır. Bu kooperativlər birgə fəaliyyət göstərərək səmərəlilik prinsiplərinə əsaslanır. Xüsusilə də Skandinaviya ölkələrində və Avropa İttifaqı ölkələrində bu sektor üzrə əmək qabiliyyətli əhəlinin müvafiq olaraq 50% və 46%-ni özündə birləşdirir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, hal hazırkı dövrdə, kooperasiya münasibətlərinə də kooperativ fəaliyyətini inkişafına əngəl törədən mühüm amillər də mövcuddur. Bunlara misal olaraq tarixi dövr ərzində inkişaf edən, kooperasiya münasibətləri və kooperasiya konsepsiyasına nisbətən amorf xarakterli olmasını

göstərə bilərik. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən isə beynəlxalq kooperativ hərəkət və kooperativ münasibətlər özünü aqrar sektorda daha çox biruzə verir. Bunun əsas səbəbi kimi isə məhz aqrar sahədə fəaliyyət göstərən qurumların birgə fəaliyyəti nəticəsində satışın təşkili, maddi texniki resurslarla təchizatda bir sıra fəaliyyətləri icra etməsi göstərilir.

Hal hazırda kooperativ münasibətləri və beynəlxalq kooperativ hərəkəti sosial hərəkət kimi xarakterizə olunur. Bu sektorda istehsal münasibətləri, eləcə də mülkiyyətin reallaşdırılması özünün bütün xüsusiyyətləri ilə əks olunur. Məhz mülkiyyətin reallaşdırılması da istehsal münasibətlərinin tərkibində sosial iqtisadi və istehsal münasibətlərinin məcmusu kimi çıxış edir. İstehsal münasibətlərinin məcmusu isə ümumilikdə özündə məhsulun bölüşdürülməsi, mübadiləsi istehlakı kimi prosesləri əks etdirir(5, 33) . Kooperasiya münasibətlərini istehsal münasibətləri ilə bu formadan qarşılıqlı əlaqədə olmasından, digər bir aspektdən yanaşa bilərik ki, kooperativ münasibətlər əslində xırda istehsalçıların maraqlarının və tələbatlarının özündə birləşdirir.

Kooperativ hərəkəti çərçivəsində kooperativ münasibətlərində ərazi təşkilinin səmərəli formada yerinə yetirilməsi də olduqca zəruridir. Bu zaman müəssisələr tərəfindən xammal və materiallara qənaət edilməsi və eləcə də kommunikasiya sistemlərinə səmərəli formada istifadə və bu kimi məsələlərə diqqət yetirmək olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

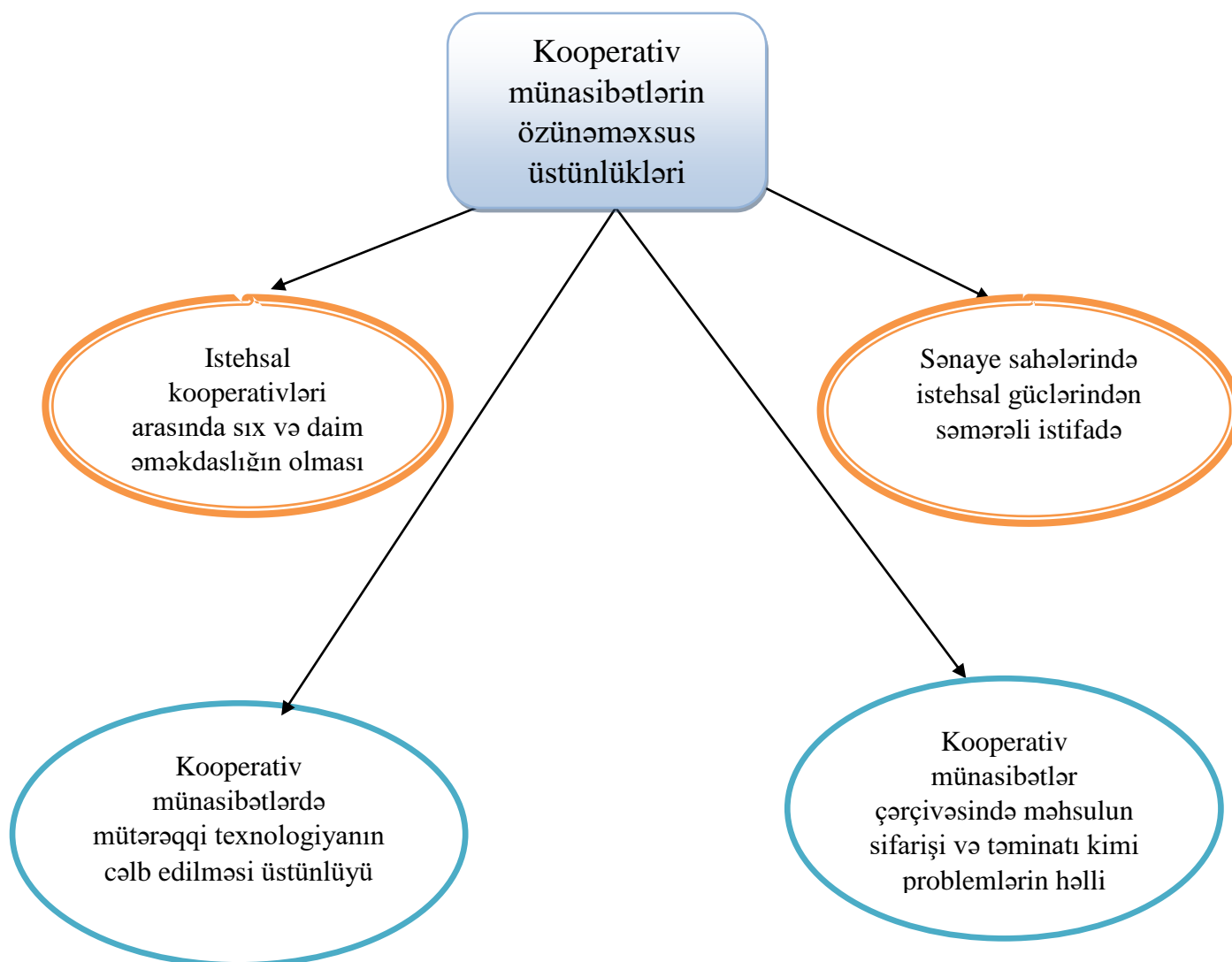
Müasir dövrdə kooperasiya münasibətlərinin inkişafı üçün bir sıra zəruri şərtlərin olması mühüm hesab edilir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir

1. Kooperativ münasibətlər çərçivəsində istehsal kooperativləri arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi və ya kooperativlərə qarşılıqlı yardımların yerinə yetirilməsi ;
2. Kooperativ münasibətlər çərçivəsində istehsal prosesinə uyğun şəkildə istehsal proqramının işlənilməsi və bu proqramın tərkibində olan müəssisələrin və qurumların cari və perspektiv planlarının icra edilməsi 4

3. Sənaye sahələri üzrə istehsal proqramlarının icra edilməsi, zamanla istər cari və perspektiv planları və istərsə də hazır məhsulun buraxılması sahəsi üzrə dövlət dəstəyinin və dövlət rəhbərliyinin bu istiqamətdə fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi ;

Kooperativ münasibətlərində bərabər hüququnun qorunması və bu münasibətlərin bərabərhüquqlu olması hər şeydən əvvəl, müasir dövrdə bu münasibətlərin formalaşması zamanı istehsal texniki göstəricilərinin səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif təsərrüfat sferalarında diqqət mərkəzində saxlanılır. Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, kooperasiya münasibətlərinin bir sıra üstün xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir (11, 162):

Sxem 1.1. Kooperativ münasibətlərin üstünlükləri

Bütün bunlarla yanaşı, onu qeyd etməliyik ki, müxtəlif dövrlər ərzində kooperasiya münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar göstərir ki, əslində, bu münasibətlər hələ 20-ci əsrdən etibarən əmtəə istehsalçılarının maraqlarının müdafiəsi xarakteri daşmışdır. Xüsusilə də, o dövrlərdə xarici mühit amillərinin doğurduğu təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarından və əsasən kəndli təsərrüfatlarında maddi texniki bazanın zəif olması kooperativ münasibətlərini üzə çıxmasına və inkişafına təkan vermişdir. Bu zaman isə bu münasibətlər sosial iqtisadi təzahürü şəklində çıxış etmişdir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik, istehsal münasibətləri məhsuldar qüvvələri inkişaf etdikcə, kooperasiya münasibətləri də ümumilikdə öz məhdud mənasını itirərək daha geniş mənalara və daha geniş sferaları əks etdirərək sosial iqtisadi kateqoriya qismində çıxış etməyə başlamışdır.

Kooperativlərin tam təsərrüfat subyekti qismində çıxış etməsi isə kooperasiya münasibətlərinin digər mühüm xüsusiyyətlərindən hesab edir. Başqa sözlə, qeyd edə bilərik, kooperativlər, müasir dövrdə əsasən, mülkiyyət hüququnun reallaşdırılmasına istiqamətlənən subyekti qismində fəaliyyət göstərirlər. İstehsal münasibətlərinin tərkib hissəsi hesab edilən korporativ münasibətlər əslində iqtisadi cəhətdən mülkiyyət münasibətlərinin reallaşdırılmasının tərkib hissəsi hesab edilir.

Müasir dövrdə sosial iqtisadi proseslərin qlobalaşması və ümumilikdə dünya ölkələri arasında inteqrasiya meyillərinin güclənməsi, kooperativ münasibətlərində və əhatə dairəsini genişləndirmiş və bu istiqamətdə yeni prinsiplərin yaranmasını zəruri etmişdir. Bunlara misal olaraq, ictimailəşmə əks milliləşmə kimi prinsipləri göstərə bilərik.

1.2. Beynəlxalq kooperativ hərəkatının yaranması və tarixi inkişaf mərhələləri

Beynəlxalq kooperativ hərəkatının formalaşmasında və buna müvafiq olaraq tarixi inkişaf mərhələlərinə nəzər yetirsək, ilk öncə qeyd etməliyik ki, ilk dəfə İngiltərədə kooperativ formada istehlak cəmiyyətləri yaranmışdır. Bu istehlak Cəmiyyəti ilk dəfə 1769-cu Şotlandiyada yaşayan 2 nəfərin iştirakı vasitəsilə yaradılmışdır. Sadəcə 2 nəfərin üzv olduğu bu korporativ təsisatı əsasən tərəvəz toxumlarının satışını həyata keçirirdi. Sonrakı illərdə isə kooperativ formalı daha bir istehlak Cəmiyyəti yaradılmışdır ki bu ilk yaradılan istehlak cəmiyyəti ilə müqayisədə daha təkmil idi. Habelə 1777-ci ildə yaradılan və cəmiyyət üzvlərinin sayına görə də fəaliyyət göstərən ilk cəmiyyətdən fərqlənirdi. Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, bu dövrdən başlayaraq kooperativlərin yaranması daha da artmış və artıq 19-cu əsrdə yaradılan istehlak cəmiyyətlərinin sayı 500-ə çatmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq ki, o dövrdə yaradılan kooperativ cəmiyyətlərin əksəriyyəti öz fəaliyyətini dayandırdı. Bunun əsas səbəblərindən biri isə kapital müəssisələrinin davamlı formada iqtisadi təzyiqlər nəticəsində istehlak cəmiyyətlərinin tənəzzülə uğraması idi. Bununla yanaşı, bu dövrdə kooperativlərin fəaliyyətinin dayandırılmasının bir sıra səbəbləri var idi. Bunlara misal olaraq onların hüquqi tənzimlənməsinin, normativ hüquqi bazasının zəifliyi eləcə də istehlak cəmiyyətlərinin idarəedilməsinin qeyri-təkmil olmasına misal göstərə bilərik. Lakin sonrakı dövrlərdə həm korporativ hərəkat yeni irəliləyişlərlə fəaliyyətini genişləndirməyə başladı. Belə ki, o dövrdən bu sektor üzrə hər hansı təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən zəhmətkeşlərin öz hüquqları uğrunda apardıqları mübarizə öz bəhrəsini verdi. Belə ki, 1844-cü ildə Roçdeyl aldığı istehlak kooperativi yaradıldı. Bu kooperativ özündə 28 sənayeçini birləşdirir. Öz fəaliyyət sferasının xüsusiyyətləri baxımından bu kooperativi dünyada ilk Kooperativ Cəmiyyəti nümunəsi kimi hesab edilir. Bütün bunları ümumiləşdirərək

qeyd edə bilərik ki, dünyada ilk dəfə beynəlxalq kooperativ hərəkatı kooperativ təsis adlandırılması, İngiltərədə yaradılmışdır.

Roçdeyl öz şəhərində yaradılan bu Kooperativ Cəmiyyətin fəaliyyətində əvvəlki dövrlərdə mövcud olmuş istehlak kooperativlərin fəaliyyətinə istinad etmişdir. Belə ki, bu zaman onu əvvəllər mövcud olmuş istehlak kooperativlərin fəaliyyətindəki uğursuzluqları və eləcə də idarədilməsində bir sıra prosesləri ümumiləşdirərək özünə məxsus prinsipləri formalaşmışdır və buna müvafiq özünün nizamnaməsini daha da möhkəmləndirmişdir. Bütün bunlar isə həm dünya, kooperativ hərəkatı tarixində həm də sonrakı mərhələlər üçün beynəlxalq kooperativ hərəkatının nəzəri əsaslarının yaranmasında zəruri əhəmiyyət kəsb etmişdir. Roçdeyl kooperativ cəmiyyəti fəaliyyətində konkret olaraq özündən bir sıra amilləri Ehtiva edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir (4, 38):

- Kooperativ cəmiyyətin fəaliyyəti zamanı zəruri olan kapitalın hər birini məhz bu cəmiyyət üzvlərinin pay ödənişi formasında formalaşması ;
- Cəmiyyət tərəfindən əldə edilən mənfəətin bir qismini kooperativ üzvlərinin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənməsi ;
- Kooperativ Cəmiyyəti üzvlərinin qoyduqları hər bir paya görə, müəyyən faizlərin hesablanması ;
- Cəmiyyət tərəfindən istehsal edilən əmtələri orta bazar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi ;
- Kooperativin idarə edilməsi zamanı hər bir üzvün bir səsle iştirak etməsi ;
- Cəmiyyətin əldə etdiyi mənfəətin əsas hissəsini, yəni üzvlər arasında bərabər formada bölüşdürülməsi ;
- Pərakəndə ticarət zamanı yüksək keyfiyyətli məhsulların reallaşdırılması ;
- Satışı əsasən nağd formada həyata keçirilməsi ;
- Satış prosesi zamanı kredit münasibətlərinin önəmli rolu oynamaması ;

Daha sonrakı illərdə isə bu kooperativlərdən formalaşan prinsiplər və idarəetmənin ümumi amilləri müxtəlif dövlətlərdə yaradılan kooperativlərinin fəaliyyətində

tətbiq edilməyə başlandı. Bu prinsiplərə misal olaraq mənfəətin bölüşdürülməsi, eləcə də ticarətin təşkili və ümumilikdə, kooperativlərin idarə edilməsi zamanı maddi texniki təchizatla təmin edilməsi kimi prinsiplərə aid edilirdi. Bütün bunlarla yanaşı, Roçdeyl kooperativlərdə olduğu kimi, bərabər hüquqluluq prinsipləri və kooperativlərin demokratiya və üzvlər arasında bərabər hüququn qorunması ilə əlaqədar məsələlər də aid edilirdi. Bütün bu prosesləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik kooperativləri idarəedilməsində tətbiq edilən bu prinsiplər zaman keçdikcə həm dünya miqyasında yeni beynəlxalq kooperativ hərəkatının formalaşmasına və bu istiqamətdə onların yeni nəslinin yaranmasına səbəb oldu. Bu proses isə öz növbəsində, Beynəlxalq kooperativ hərəkatı kooperasiya münasibətlərində normativ hüququ bazanın təkmilləşməsi prosesini daha da sürətləndirdi. Nəticə etibarilə bütün bu proseslər kooperasiya haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə nəticələndi. İstehlak kooperativləri ilə yanaşı, dünyanın müxtəlif ölkələrində ilk dəfə olaraq xidmət kooperativləri yarandı və dünyada ilk mənzil kooperasiyasının əsası qoyuldu. Hətta qədim zamanlardan kooperativlərin vətəni sayılan İngiltərədə bu proses özünün inkişaf etmiş mərhələsində Kooperativlər İttifaqının yaradılması ilə daha da genişləndi.

Fransada ilk Kooperativ Cəmiyyəti fəhlə birlikləri adı altında formalaşmışdır. XIX əsrdə yaradılan bu Kooperativ Cəmiyyəti istehlak kooperativi formasında fəaliyyət göstərir. Fransada müxtəlif dövrlər ərzində yaradılan kooperativ cəmiyyətləri və istehlakçı kooperativ hərəkatı kooperasiya haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə daha da təkmil formada fəaliyyət göstərməyə başladı və ölkədə Kooperativ ittifaqları yarandı. Fransada yaradılan bu kooperativ ittifaqları əsasən topdansatış tədarükçülərinin cəmiyyəti şəklində fəaliyyət göstərirdi. Fransada baş verən proseslərə nəzər salsaq görərik ki, İngiltərədən sonra Fransada istehlak kooperativlərin formalaşması və inkişafına görə, bu ölkə də kooperativlərin vətən hesab edilir.

Fransa və İngiltərədən sonra kooperativlərin vətəni hesab edilən üçüncü ölkə isə İtaliyanın hesab etmək olar. Burada da ilk kooperativlər 19-cu əsrdə istehlak

kooperativləri kimi yaranmağa başlamışdır. Lakin bununla yanaşı, İtaliyada ilk kooperativlər yaranana qədər kooperativlərin fəaliyyətinə uyğun bir formada qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri mövcud olmuşdur. İtaliyada kooperativlərinin özünün spesifik xüsusiyyətləri var idi. Buna misal olaraq qeyd edə bilərik, bu dövrdə İtaliyada fəaliyyət göstərən kooperativlərdə orta bazar qiymətindən aşağı qiymətə kreditlə reallaşdırılırdı. Sonrakı illərdə kooperativ hərəkatına kooperativ fəaliyyət daha da genişlənərək milli kooperativ Liqasının yaradılması ilə nəticələndi. Milli kooperativ Liqası isə daha çox topdansatış tədarük cəmiyyətlərin qismində kooperativ təsisatlar kimi fəaliyyət göstərirdi.

19-cu əsrdə Almaniyada kooperativlərin yaradılmasını ilk dəfə zəruri olan, onun kartof və bir sıra ərzaq məhsullarının əldə edilməsi və buna uyğun həyata keçirilən tədbirlərlə reallaşmışdır. Almaniyadan yaradılan ilk kooperativlər istehlak cəmiyyətləri formasında fəaliyyət göstərərək, mədən sənayeçiləri tərəfindən təsis edilmişdir(14, 48) . Məhz bu dövrdən mədəni və təsərrüfat cəmiyyətlərinin ittifaqı formalaşaraq bu formada istehlak cəmiyyətləri yaradılmışdır. Sonrakı illərdə isə Almaniyada kredit kooperativləri fəaliyyət göstərirdi. Ümumilikdə Tarixi dövr ərzində Almaniyada müxtəlif kooperativ formaları yaranmış və genişlənərək inkişaf etmişdir.

Bu dövrdə istehlak kooperativlərinin təşəkkül tapdığı ölkələrdən biri də Belçika olmuşdur. Gent şəhərində yaradılan kooperativ hərəkatı tezliklə ölkənin müxtəlif şəhərlərinə də yayılmış, və ilkin olaraq bu kooperativ cəmiyyətləri istehlak cəmiyyəti formasında fəaliyyət göstərmişlər. Sadaladığımız ölkələr nəzdində Avropa kooperativ hərəkatında kooperativ cəmiyyətlərinin yaradılmasını ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, 19-cu əsrdə Avropanın bütün ölkələrində bu proses geniş vüsət almışdır. Yalnız bu ölkələrdə deyil, eləcə də Çexiya, Slovakiya, Macarıstan kimi ölkələrdə də kooperativ münasibətləri formalaşmış və inkişaf etmişdir. Lakin Avropanın digər ölkələrindən fərqli olaraq, kəndli təsərrüfatının üstünlük təşkil etdiyi bu ölkələrdə nisbətən bu münasibətlərin məhdud xarakter daşmışdır. Eləcə də Bolqarıstan və Rumıniyada istehsal kooperativlərinin

formalaşmasına yolların inkişafında bir sıra məhdudiyyətlər mövcud olmuşdur. Amerikada qara belədir, cəmiyyətlərin yaranması təcrübəsinə nəzər salsaq görə bilərik ki, burada spirt istehlak cəmiyyətləri, tədarükçü klubları altında formalaşmışdır. XIX əsrdə Amerikada Kooperativ münasibətlərin inkişafı əsasən kooperativ liqanın fəaliyyətinə uyğun baş verirdi.

Çində kooperativ münasibətlərin formalaşmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Çin iqtisadiyyatının daha çox bazar tələbinə uyğun məhsul istehsal etdiyini nəzərə alaraq, burada kooperativ münasibətlərdə bu formada şərh edə bilərik ki, bu ölkədə kooperasiya münasibətləri daha çox kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin, həm də iqtisadiyyatın inkişafının qanunauyğunluqlarına tabe etdirilməsi vasitəsi ilə reallaşmışdır. Çində bu cəhətdən də korporativ münasibətlərin inkişaf etməsi daha çox bazar mexanizminin inkişafı və əhalinin tələbatının ödənilməsi ilə bağlı olan ölkə iqtisadiyyatında ərazi və sahə xüsusiyyətlərini özünəməxsus səciyyə daşması ilə əlaqədar olmuşdur. Çində sənaye sahələri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı sahəsi bazar münasibətlərinin tələbini daha çox uyğunlaşdırılmışdı və buna müvafiq olaraq da burada şəhər iqtisadiyyatında dövlət müəssisələri hakim mövqe tutmuşdur. Bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, məhz Çin iqtisadiyyatında hələ o dövrlərdən etibarən müasir dövrə qədər kooperativ münasibətlərə əsaslanan qarışıq iqtisadiyyat formalaşmışdır. Bu, iqtisadiyyatın fəaliyyəti isə daha çox ərzaq kompleksində və aqrar və ərzaq sferasında özünü göstərmişdir. Bu sfera isə nəticə etibarilə daha çox daxili bazarın tələbatının ödənilməsi istiqamətində fəaliyyəti özündə əks etdirir. Bu nöqtəyi nəzərindən ölkədə kənd təsərrüfatının və ərzaq təhlükəsizliyi üstünlük təşkil etməsinə görə əsasən yaradılan kooperativ birliklər də məhz bu missiya üzrə fəaliyyət göstərmişdir. Bu baxımdan isə məhz kooperativ cəmiyyətləri daha çox daxili bazarın tələbatının ödənilməsinə istiqamətlənmişdir.

XIX Rusiyada ilk kooperativi təsis adlandırmalarının hər şeydən əvvəl o, əmək artelləri kimi yaranan istehsal kooperativləri çar Rusiyası dövründə mühüm rol oynamışdır.

Sovetlər İttifaqında korporativ münasibətlər bir sıra iqtisadi fəal insanların təşəbbüsü vasitəsi ilə formalaşmışdır. Yenidən qurmaq mərhələsi özünün növbəti inkişaf mərhələsinə keçid edəndə, ümumilikdə kooperasiya haqqında qanun qəbul edilmiş və bununla da qeyri-dövlət sektorunun inkişafı, kooperativ münasibətlərin formalaşması və baş verən bir sıra proseslər, bazar iqtisadiyyatına keçidini indikatorları kimi xarakterizə olunmuşdur. Buna misal olaraq, sənaye, tikinti, məişət, kommunal və iqtisadiyyatın bir sıra digər sektorlarında formalaşan kooperativləri və buna müvafiq olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsini göstərə bilərik. Lakin o dövrdə dövlət sektorunda müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən bu kooperativlər bir sıra insanlar tərəfindən mənfi proses kimi dəyərləndirilirdi. Bunun başlıca səbəblərindən biri kooperativlərin sırf şəxsi biznesinin tərkib hissəsi kimi hesab edilməsi və tam olaraq kooperasiya prinsiplərinə və korporativ idarəetmə fəaliyyətini uyğun gəlməməsi və dolğun əks etdirilməməsi kimi göstərilirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq o dövrdə Sovetlər İttifaqında bu kooperativlərin sayı kifayət qədər çox idi. Bundan əlavə, qeyd etməliyik ki, sovetlər dövründə azərbaycanlı əhalisinin də 2/3 hissəsi məhz müxtəlif xidmətləri özündə əks etdirən ictimai iaşə, tədarük və bir sıra sektorlarda çalışır. İttifaqın dağılmasından sonra müvafiq olaraq kooperasiya münasibətlərinə və kooperasiya mühitində böhranlı vəziyyət yarandığını bu sahə əvvəlki fəaliyyət zəiflədi və rəqabət qabiliyyətini itirdi. Bu gün müasir dövrdə kooperativ münasibətlərin tam olaraq inkişaf mərhələsindən keçdiyini demək düzgün olmazdı. Ölkəmiz üçün bu münasibətləri xarakterizə etsək, hər şeydən əvvəl qeyd edə bilərik ki digər ölkələrlə müqayisədə ölkəmizdən bazar prinsipinin tələbatlarına tam formada cavab verən effektiv və sürətli kooperativ münasibətləri hələ tam olaraq formalaşmamışdır. Bununla yanaşı, baş verən bir sıra proseslər bu sektorun inkişafına da mənfi təsir göstərir. Bunlara misal olaraq, ölkədə fəaliyyət göstərən bankların bu sahəyə maraq göstərməməsi və bu sfera üzrə investisiya qoyuluşlarının məhdud olmasını qeyd edə bilərik.

Ümumilikdə, beynəlxalq kooperativ hərəkəti kooperasiya münasibətlərinə nəzərən qeyd edə bilərik ki, kooperasiya sözü ilə birgə təsərrüfat təşəbbüslərinin reallaşdırılmasını və birgə fəaliyyəti əks etdirir. Bununla yanaşı, tarixi dövr ərzində müxtəlif ölkələrdə yaradılan kooperasiya münasibətlərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu anlayış həm də insanların könüllü olaraq birləşərək, həyata keçirdiyi əməkdaşlığı ifadə edir. Latın dilindən tərcümədə əməkdaşlıq mənasını ifadə edən kooperasiya söz isə əslində könüllü üzvlük əsasında birləşməni, birliyi əks etdirir. Müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda kooperasiya sözünə istinad edilərək, kooperasiya münasibətləri müəyyən fəaliyyət çərçivəsində maraqlı olan şəxslərin birləşərək bu fəaliyyəti icra etməsi kimi başa düşülür. Əmək prosesinin tərkib hissəsi hesab edilən əmək kooperasiyası özü istehsal prosesində işçilərin iştirak etməsi formasında təzahür edir. Başqa sözlə deyə bilərik ki, istehsal kooperasiyasının özü də hər hansı bir sferada istehsalını təşkil edilməsində maraqlı olan tərəflərin birləşərək istehsal korporasiyasına formalaşdırılmasının və yaxud hər hansı bir məhsulun yaradılması və bazara çıxarılması zamanı birgə fəaliyyəti ifadə edir.

Beynəlxalq kooperasiya anlayışı isə hər hansı bir ölkənin çərçivəsindən çıxaraq, ümumilikdə dünya ölkələri arasında baş verən iqtisadi proseslərə təsir etmək iqtidarında özündə əks etdirir. İstənilən halda, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kooperasiya hər bir ölkədə baş verən proseslərə yetərli qədər təsir etmək gücünə malikdir. İstehsalın inkişaf amili kimi çıxış edən beynəlxalq kooperasiyada müxtəlif ölkələrin tərəqqisində mühüm rol oynayır. Xüsusilə də kooperativ münasibətlərin inkişaf etdiyi ölkələrdə bu özünü daha çox göstərmişdir. Belə ki, tarixi dövr ərzində kooperativ münasibətlərin zəifləməsi həmin ölkələrin iqtisadiyyatına birbaşa olaraq təsir etmiş, bu ölkələrdə qiymətlərin mütənasibliyin pozulması, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları arasında rəqabətin azalmasını və əmtəə istehsalının azalması ilə nəticələnmişdir. Keçid dövründə isə bir sıra müxtəlif ölkələrində kooperasiya münasibətləri qəbul edilməmiş və bu proses kooperasiya ideologiyası zəif təbliğ olunaraq insanlar tərəfindən məhdud şəkildə öyrənilmişdir.

Tarixi dövr ərzində kooperasiya münasibətləri inkişaf etdikcə, onun daha da təkmilləşdirilməsi, hər bir dövlətlərdə əmtəə pul münasibətləri və dövlətlərdə baş verən iqtisadi dəyişikliklərə paralel şəkildə baş vermişdir. Beləliklə də hər bir ölkədə hansı iqtisadi dəyişikliklərin olması və iqtisadi proseslər nəticəsində ölkədə əmtəə pul münasibətlərinin təkmilləşməsi, kooperasiya əlaqələrinin də güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bu proses hər şeydən əvvəl, istehsalın özünəməxsusluğu ilə əlaqələndirə bilər. Hər bir dövlətdə baş verən istehsal prosesləri, kooperasiya münasibətlərinin nəzəri müddəaları ilə uyğunluq təşkil edir. Kooperasiya hər şeydən əvvəl istehsal vahidlərinin əməkdaşlığa və insanların birgə fəaliyyətini əks etdirdiyi üçün müvafiq olaraq istehsal prosesi zamanı kooperativlər tərəfindən yaradılan məhsulun bazara çıxarılması və eləcə də, sahələrarası və regionlararası əməkdaşlığın zəruri hala çevrilmişdir. Müxtəlif ədəbiyyatlarda korporativ münasibətləri, istehsal prosesində son nəticəyə nail olmaq məqsədilə istehsalın təşkili forması kimi tədqiq edilmişdir. Lakin ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, kooperasiya anlayışı əslində ölkədə fəaliyyət göstərən kooperativlərin və ümumilikdə öz fəaliyyətində tələbatın təmin edilməsi məqsədi ilə istehsalçılar tərəfindən həyata keçirilən birgə fəaliyyət forması kimi başa düşülür.

Müasir dövrdə beynəlxalq kooperativ hərəkatının genişlənməsi, və müxtəlif sahələrdə kooperativ münasibətlərin inkişaf etməsi, ümumilikdə xidmətlər çeşidinin və keyfiyyətinin artırılmasına və hər bir ölkədə gedən iqtisadi proseslərə təsir göstərir. Müxtəlif sferalarda yeni təsərrüfat birliklərinin yaradılması, kooperativ münasibətlərin daha da geniş vüsət almasından və bu istiqamətdə kommunikasiya texnologiyalarından tətbiq edilməsinə nəticələnir. Belə olduqda isə ölkələrdə kooperativ fəaliyyətinin artmasından, məşğulluğun mülayimləşməsi ərzaq bolluğunun yaranması, yoxsulluğun aradan qaldırılması istiqamətində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi möhkəmlənir.

1.3. Ölkələrarası kooperativ əlaqələrin formalaşması və kooperativ fəaliyyətin əsas istiqamətləri

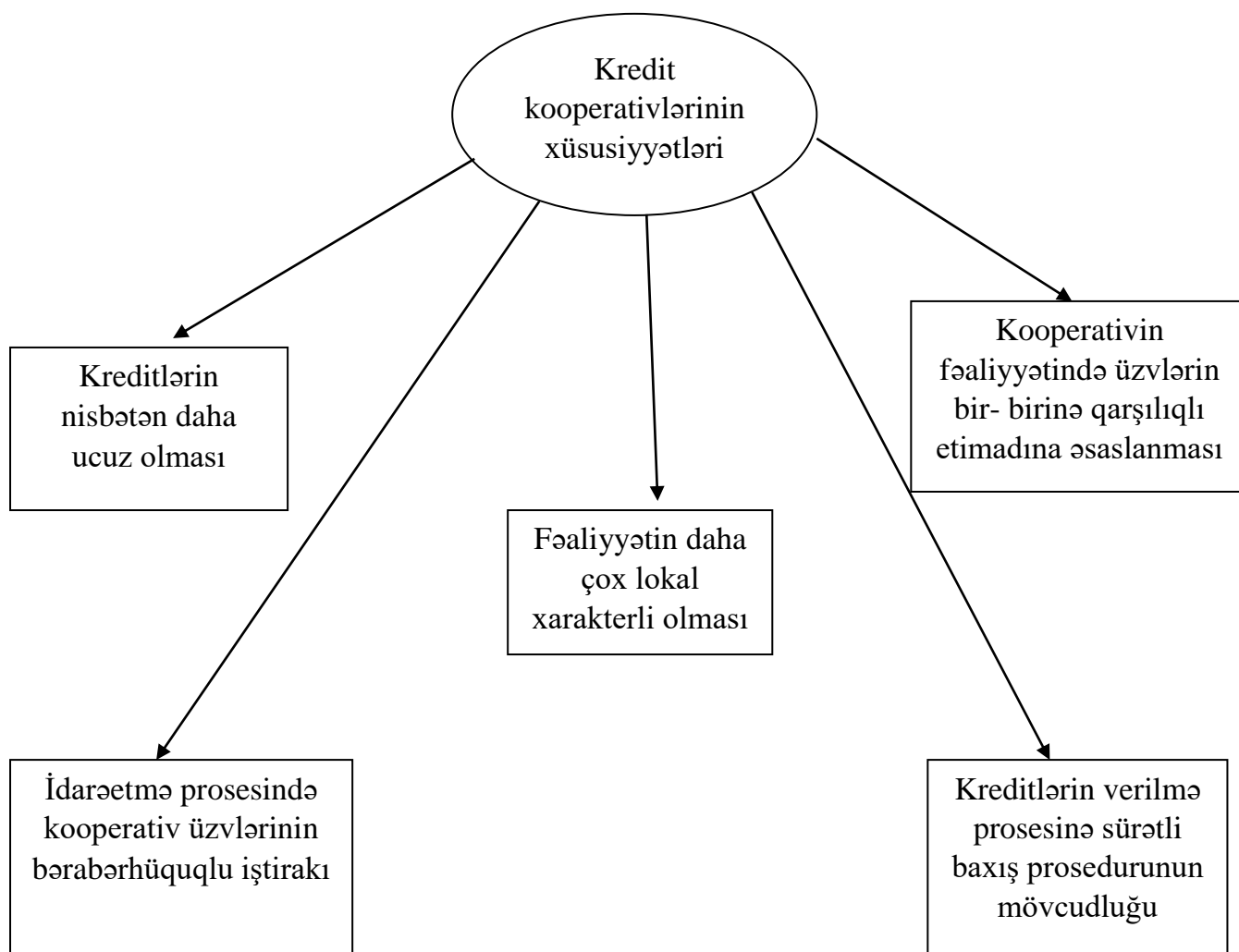
Kooperasiya tarixi dövrü ərzində dünya miqyasında dövlətlərin təsərrüfat həyatına böyük təsir göstərmiş və müasir dövrdə də müxtəlif forma və biliklərin geniş şəbəkəsi şəkildə fəaliyyətini davam etdirir. Beynəlxalq kooperasiya hərəkatı ölkələrdə iri əmtəə istehsalının təşkil edilməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Güman edilir ki, əksər dövlətlərin nəznində və əhalini əsas qisminin iştirak etdiyi beynəlxalq kooperativlər hal-hazırda 8 milyona yaxın fiziki şəxslər tərəfindən yaradılan birlikləri özündə birləşdirir. Bu kooperativlər isə müxtəlif sferalar üzrə əməkqabiliyyətli əhalinin xüsusi bir hissəsini özündə birləşdirir. Biz kooperasiya münasibətlərinə və kooperasiya anlayışını dünyanın müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrindən fərqli yanaşmaların olduğunu qeyd etmişdik. Xüsusilə də aqrar sfera üzrə fəaliyyət göstərən kooperativlər bir sıra fəaliyyət istiqamətləri üzrə birgə fəaliyyətin həyata keçirirlər. Beynəlxalq kooperativ münasibəti özündə bir sıra prinsipləri əks etdirsə də, ümumi icmal xarakteri daşması və əmlakın bölünməzliyi nöqteyi nəzərindən korporativ münasibətlərə qarşı dünyanın müxtəlif dövlətlərində birmənalı qarşılan və münasibət mövcuddur. Belə ki, bu münasibət daha çox kooperativlərin mənfəət əldə etmək istiqamətində fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Əsasən aqrar sfera üzrə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fermer təsərrüfatları ilə oxşar və fərqli cəhətləri də bu nöqteyi nəzərdən müəyyən edilə bilməmişdir. Tədqiqatçıların da kooperasiya münasibətlərinə fərqli fikirləri baxımından öz yanaşmaları vardır. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, əksər nəzəriyyəçilər, xüsusilə də S.Simon və R.Oundən başlayaraq, sosialist kooperasiya nəzəriyyəçilərindən beynəlxalq kooperativ hərəkat və eləcə də kooperasiya münasibətlərinin metodologiyası ilə bağlı birmənalı fikir səsləndirməmişdir. Ümumilikdə, aparılan tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, xüsusilə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə, kooperativlərin də inkişaf etməsinə, formalaşmasına kifayət qədər maraqlı reaksiyalar və ümumilikdə kollektiv təsərrüfat fəaliyyəti

istiqlalında müxtəlif təsirlər mövcud olmuşdur. Baş verən bütün bu proseslər əslində tarixi dövr ərzində müxtəlif ölkələrdə kooperasiya münasibətlərinə çətinliklər yaratmışdır. Xüsusilə də dünyanın müxtəlif ölkələrində iqtisadi böhran zamanı müxtəlif sahələri üzrə kooperativlərinin öz idarəetmə fəaliyyəti və ya kooperativ üzvlərinin fəallığı nəticəsində kooperativlər və kooperasiya münasibətləri uzunmüddətli dövrdə öz üstünlüyünü qoruyub saxlaya bilmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı bir dövrdə qloballaşma meyllərinin artması kooperasiya münasibətlərinə də müvafiq olaraq öz təsirini göstərmiş və birgə fəaliyyət zamanı da bu kooperasiya tərəfdarlarının üstünlüklərinin geniş şəkildə təzahür etməsinə səbəb olmuşdur. Kooperativ formasında inkişaf etməsi üçün obyektiv əsaslar, xüsusilə də keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə daha çox bürüzə vermişdir. Dünyanın industrial və postindustrial texnologiyalarına malik olan ölkələrində maddi texniki resurslarla tam təmin olunan kooperativlərin iqtisadi böhran şəraitində digər kooperativlərə və təsərrüfat strukturlarına nisbətən daha kəskin rəqabət apara bilmək imkanlarına malik olmuşlar. Buna müvafiq olaraq qeyd etməliyik ki, digər xüsusi mülkiyyətə malik strukturlarla müqayisədə kooperativlərin üstün cəhətləri mövcuddur. Bunun səbəbi sadəcə olaraq birgə fəaliyyət və kollektiv şəkildə fəaliyyət göstərməkdən ibarət deyildir. Belə ki, kooperativlərin digər müəssisələrdən kollektiv müəssisələrdən fərqli olaraq daha çox xüsusi xarakter kəsb edir.(18, 147) Çünki onlara digər müəssisələrdən fərqli olaraq daha çox xüsusi mülkiyyətçi statusuna malikdir. Həmçinin onlar əsasən iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklərə effektiv formada reaksiya göstərmək iqtidarına malikdir. Sadaladığımız amilləri İspaniyadan mövcud olan kooperativ qrupunun fəaliyyətinə istinad edərək izah edə bilərik. Belə ki, burada fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Mondraqon Kooperativ Qrupunu bazarda digər kooperativlərə nisbətən daha yüksək paya malik olmaqla istər satış nöqtəyi nəzərdən, istər maliyyə resurslarının cəlb edilməsində və bir sıra məsələlərdə digər kooperativlər də müqayisədə üstünlük əldə etmiş və iri miqyaslı uğurlar qazanmışdır.

Dünya ölkələri arasında ta qədim kooperativ cəmiyyətləri meydana gəlməsi zamanı aqrar kooperativlərin daha çox üstünlük təşkil etdiyini qeyd etmişdik. Buna istinad edərək söyləyə bilərik ki, aqrar kooperativlər daha çox dünyanın bir sıra ölkələrində kənd yaşayış məntəqəsi üzrə formalaşaraq idarəetmə fəaliyyətləri prosesində regiona assosiasiyalar şəkilində birləşərək öz maraqlarını qoruyur. Digər kooperativ formalarından fərqli olaraq, kredit kooperativlərində borc vermə prosedurları, xüsusilə öz şəffaflığı və nüfuzlu şəxslərin payçı kimi effektiv fəaliyyəti ilə fərqlənir. Kredit kooperativləri birgə fəaliyyət şəklində birləşərək digər kooperativlərdən və eləcə də maliyyə kredit strukturlarından fərqli olaraq bir sıra üstün xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir (16, 101)

Sxem 1.2. Kredit kooperativlərinin əsas xüsusiyyətləri

Ölkələrarası kooperativ münasibətlərin formalaşmasında və əmək bölgüsünün inkişafında kapitalizm cəmiyyəti yeni bir mərhələ oldu. Bu proses zamanı artıq əmək bölgüsü, sadəcə olaraq, sahələrarası bir münasibət kimi xarakterizə olunmurdu. Belə ki, bu zaman əmək bölgüsünü daha kiçik əmək növlərinə bölünərək firmadaxili əmək bölgüsünün yaranmasına səbəb olub. Əməyin ictimai ərazi bölgüsünün yüksək forması hesab edilən beynəlxalq əmək bölgüsündən fərqli olaraq, firmadaxili əmək bölgüsü hər hansı bir ölkədə müəssisələr daxilində formalaşan əmək bölgüsünə növdür. Bundan əlavə etsək, ümumi xüsusi və fərdi əmək bölgüsü növləri vardır. İstər beynəlxalq əmək bölgüsü, istərsə də ölkələr arasında əmək bölgüsünün müxtəlif növləri üzrə ixtisaslaşma dünya təsərrüfatında hər bir ölkənin yerini müəyyən etmək, iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında obyektiv zərurətə çevrilmişdi. Məhz haqqında danışdığımız beynəlxalq əmək bölgüsünün nəticəsi kimi müxtəlif dünya dövlətləri arasında kapital qoyuluşu və elmi texniki əməkdaşlıq, ticarət əlaqələri daha da genişlənmiş və bu proses inkişaf etdikcə, dünya bazarı və dünya təsərrüfatının inkişafı daha zəruri olmuşdur.

O, beynəlxalq ixtisaslaşmanın və istehsalın elə bir təşkili formasıdır ki, burada əmək bölgüsü hər bir ölkələr üzrə müəyyən məhsul və xidmətdə istehsalının cəmlənməsi kimi xarakterizə olunur. Müxtəlif ölkələrdə istehsalın ixtisaslaşması istehsal sahələrinin üstün inkişafı fəaliyyətindən xəbəri verir. Bu zaman isə ardıcıl olaraq biz bölmələrin ixtisaslaşması, firmadaxili sexlərinin ixtisaslaşmasından bəhs edə bilərik. İstehsalın ixtisaslaşması isə aşağıdakı formaları mövcuddur.

1. Hazır məhsul üzrə ixtisaslaşma ;
2. İstehsal prosesinin ayrı mərhələlərinin yerinə yetirilməsi üzrə ixtisaslaşma və yaxud mərhələ üzrə ixtisaslaşma ;
3. Detal üzrə ixtisaslaşma ;

Dünya ölkələri arasında əmək bölgüsü dərinləşdikcə və adaladığımız və ixtisaslaşmaq daha da inkişaf etdikcə, bu öz növbəsində, kooperasiya əlaqələrinin

güclənməsinə səbəb olur. İstehsalın ixtisaslaşması isə hər bir məhsulun istehsalı üzrə ən yüksək iqtisadi nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradaraq, onun vasitəsilə də ixtisaslaşmış istehsalın qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələrində məşğulluğun təmin edilməsində, eləcə də iş yerlərinin yaradılmasında, kooperasiya münasibətlərinin və kooperativlərin rolu danılmazdır. Belə ki, müxtəlif ölkələr arasında kooperativləri formasında da fəaliyyət göstərən birliklər arasında insanların qarşılıqlı yardım münasibətləri, onların sosial müdafiəsinin təmin olunmasında məşğulluğunun təminatında mühüm rol oynayır. Bu gün dünyanın bir sıra ölkələrində tam düzgün və əsaslı şəkildə fəaliyyət göstərən kooperativlər, qloballaşma və hər hansı bir iqtisadi böhranın mənfi təsirindən digər müəssisələrə nisbətən daha az zərərlə xilas olurlar. Bunun əsas səbəblərindən biri isə payçı öz kapitalını əsasən fəaliyyət göstərən kooperativlərdə spekulyasiya xarakterli, biçimli, strategiya və taktika ilə üzə idarəetməni həyata keçirilməsi prosesidir. Bütün bu fəaliyyət isə ümumilikdə böhranlara qarşı birgə səy göstərməyə, sosial müdafiəni və eləcə də, tam stabil iş yerləri və bu istiqamətdə əməkdaşlığı daha da gücləndirir. Beynəlxalq kooperativ hərəkat bir sıra ölkələrin iqtisadiyyatında bəhs etdiyimiz bu məsələlərin həll olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu nöqteyi nəzərdən İsveçdə kooperativ münasibətlər və kooperativ fəaliyyət bütün ölkəyə yayılaraq çox güclü mövqeyə malikdir. Kooperativlərin fəaliyyətinin daha da genişlənməsi, bu ölkəni aqrar ölkədən sənayesi inkişaf etmiş ölkəyə çevirmişdir. Qarışıq iqtisadiyyatın hökm sürdüüyü dövlətlərdə isə kooperativ münasibətlərin bərabər hüquqlu və demokratik prinsiplərə əsaslanır. Belə kooperativlərin fəaliyyətində istehlak kooperativləri bir zaman kooperativin fəaliyyət göstərdiyi sfera üzrə qiymətqoyma prosesində də bərabər hüquqluluq daha çox qorunur.

Kooperativ münasibətlərin tədqiqatı, o zamanlar rus tədqiqatçılarının da bu proses özünəməxsus yanaşmalar olmuşdur. Belə ki, F.Fyodorov və T.Kuznetsovaya görə kooperasiya münasibətlərinin formalaşması, hər şeydən

əvvəl iqtisadi mühit faktorlarından aslıdır. Onlar təsərrüfatçılığın mühüm forması kimi əmək prosesində və real iqtisadiyyatda çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, təşkilati və iqtisadi faktorlar kooperativlərin fəaliyyətində və korporativ münasibətlərin inkişafında yetərli olduğu zaman korporativ üzvlərin gəlirlərinin artımı prosesi baş verir. Dünyanın müxtəlif dövlətlərində kooperativ sahənin fəaliyyətinin hüquqi bazası da həmin ölkələrin konstitusiyaları vasitəsilə müəyyən edilir. Kooperasiya münasibətlərinin inkişaf etmiş ölkələrdə onların konstitusiyası vasitəsilə müəyyən edilməsi əslində həmin ölkələrin sosial-iqtisadi sistemində kooperativ sektorun nə qədər əhəmiyyətli rola malik olduğunun göstəricisi kimi çıxış edir. Buna misal olaraq İtaliya Konstitusiyasını nümunə göstərə bilərik ki, bu ölkədə dövlət kooperativlərin fəaliyyətini dəstəkləməklə yanaşı, vətəndaşlarına bu ölkədə fəaliyyət göstərən kooperativlərdə iştirakını stimullaşdırır və bu istiqamətdə vətəndaşlarla qarşılıqlı yardımlaşaraq əməkçilərin istehsal vasitələrinə çıxışını təmin edir. Bundan fərqli olaraq, Macarıstan Konstitusiyasında kooperativlərin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi ilə bağlı xüsusi bir maddə yoxdur.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindən korporasiyaların fəaliyyəti, xüsusilə də beynəlxalq kooperativ hərəkət birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi, iri istehsalçılarla rəqabətə davam gətirməyə və məşğulluğun təmin edilməsi prosesi ilə əlaqəlidir. Yerli istehsalçılardan fərqli olaraq, xırda əmtəə istehsalçıları kooperasiya münasibətlərində rəqabət şəraitində kooperativlərin müdafiəsinə istiqamətlənmiş fəaliyyət zamanı daha çox təşəbbüskarlıq, sahibkarlıq keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə çalışır. Başqa sözlə, qeyd edə bilərik ki, kooperasiya münasibətləri və kooperasiya, ümumilikdə ictimai və istehsal münasibətlərinin tənzimlənməsi və inkişafına təkan verən əsas elementi kimi qəbul edilir. Bu istiqamətdə müxtəlif ölkələrdə kooperativ fəaliyyətin strukturu ilə yanaşı onun özünün xarakteri prinsiplərdə vardır ki, bunlar kooperasiya münasibətləri məzmunundan nisbətən fərqlidir. Belə ki, bu resurslardan paritet bölgüsü vasitəsi ilə birgə fəaliyyətin icra edilməsini özündə əks etdirən korporativ münasibətlər yeni ittifaqlar yaradaraq ölkələrin iqtisadi müstəqilliyinin qorunmasında mühüm

rol oynayır. Xüsusilə də ölkələr arasında kooperasiya münasibətlərinə və beynəlxalq kooperativ hərəkatı öz idarəetmə fəaliyyətinin icra edilməsi əsas yer tutur. (2, 46) Kooperativlər daxili münasibətlərin tənzimlənməsində kooperativin təsisçisi mühüm rol oynayır və onlar daha çox kooperativin idarə edilməsində qanunvericilik aktlarına özləri müəyyən edirlər. Kooperativin idarə olunması ilə əlaqədar qanunvericilik aktlarının müayinə edərkən, kooperativ sektorun kənar təsirlərdən müdafiəsini istiqamətlənmiş fəaliyyət motivlərində müəyyənləşdirirlər. Kooperativ İnstitutunun sərbəst formada müəyyən edilməsində payçılar əsas rol oynayır. İdarəetmə orqanı ümumi yığıncaq və müşahidə Şurası, kooperativin idarə edilməsində əsas səlahiyyətlərə malikdir və onlar bu idarəetmə prosesində bərabərhüquqlu şəkildə iştirak edirlər. Hər iştirakçı bir səsle təmsil olunur. Qarşılıqlı məsuliyyətinin dərk edilməsi kooperativlərin fəaliyyətində və eləcə də təsərrüfat həyatının təşkilinin başlıca forması kimi kooperativ üzvləri arasında inamın yüksəldilməsi üçün zəruridir. O, həmçinin maddi texniki bazanın möhkəmləndirilməsində və maddi texniki resurslarla təchizat və beləliklə də məhsulun satışı ilə bağlı yaranan problemlərdə mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq kooperativ əməkdaşlıq və ümumilikdə hər bir ölkədə kooperativlərin fəaliyyətində könüllülüyn olması və bərabərlik statusu çox ciddi prinsiplərdən hesab edilir. Bu bərabərlik prinsipi, istər payçılar və kooperativ təsisçiləri arasında istərsə də məhsul istifadəçiləri və istehlakçılar arasında münasibətlərin tənzimlənməsində və eləcə də kooperativ üzvlərinin ümumilikdə, kooperativin fəaliyyətinin düzgün formada icra edilməsindən zəruridir. Könüllülük prinsipinin məzmunu isə ondan ibarətdir ki, bu zaman kooperativin üzvü onun sərbəst formada kooperativə daxil olmaqla istədiyi zaman onu tərk etmək hüququna malik olur. Bununla yanaşı, hər bir üzvü kooperativin əmlakının artırılması mövqeyi nəzərindən ortaq olmaq kimi vəzifəni özündə daşıyır ki, və bu hüquqların ilk növbədə, kooperativ üzvünün gəliri əldə edilməsini şamil edilir.

Müasir dövrdə qloballaşan dünyada beynəlxalq kooperativ hərəkatı və ölkələr arasındakı kooperativ münasibətləri şərh edərkən hər şeydən əvvəl qeyd

etməliyik ki XXI əsr texnologiya, qloballaşma əsri kimi tarixə daxil olmuşdur. Məhz belə bir dövrdən texnologiyaların sürətlə inkişaf planı dünya dövlətlərinin iqtisadiyyatının bazar sisteminin qaydaları vasitəsi ilə formalaşdırmaq cəhdləri demokratiya yönümlü fəaliyyətlərin təşkil edilməsi, beynəlxalq mal ticarətində və sərmayə axınlarında sərbəstləşmə bu kimi məsələləri daha da aktual etmişdir. Qlobal proseslərin inkişafı, beynəlxalq kooperativ hərəkət və baş verən proseslər nəticəsində bütünlükdə dünya xalqlarının və ölkələrin bir-birindən asılılığını dayanmadan artırır. Dünyanın müxtəlif dövlətləri tərəfindən texnoloji inqilabların həyata keçirilməsi, təbiət və cəmiyyət arasında əlaqələrin , müasir dövrdə daha da dərinləşməsi dünya xalqları arasında mədəni iqtisadi siyasi əlaqələrin genişlənməsi və bu prosesin elmi və texnoloji inkişafda daha da inteqrasiya edilməsi, dünya inkişafına və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, nəticə etibarilə, ölkələr arasında kooperativ münasibətlərin daha da genişlənməsinə və inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Qlobal dəyişikliklər bir tərəfdən dövlətlərin yeni inkişaf modellərinin yaradılmasının zəruri edərkən digər tərəfdən, hər bir ölkənin öz sərhədləri çərçivəsində istər beynəlxalq kooperativ hərəkəti kooperasiya münasibətlərindən təşkilatlanmanı ön plana çıxarmışdır.

II FƏSİL. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ BEYNƏLXALQ KOOPERATİV HƏRƏKATININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Müasir dövrdə beynəlxalq kooperativlərin formalaşmasının mövcud vəziyyətinin təhlili

Müasir dövrdə beynəlxalq kooperativ hərəkatın mövcud vəziyyətindən danışmadan əvvəl kooperasiya hərəkatı anlayışına nəzər yetirək. Bu anlayışı müxtəlif mülahizələrə əsaslanaraq hər şeydən əvvəl beynəlxalq kooperativin təşkilatı təsərrüfat məzmununu, onun bu və ya digər növə mənsub olmasını müəyyən etdiyini söyləyə bilərik. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, beynəlxalq kooperasiya, maddi texniki bazadan təcrid olunmuş formada tədqiq edilə bilməz. Lakin dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən kooperativlər isə ətli kooperativlərin təbiəti eyni deyildir. Kooperativ birliklər, bütün ictimai quruluşların əsasını təşkil edir və onların insanların birgə fəaliyyəti və könüllü birləşməsi vasitəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərin forması şəklində təzahür edir. Belə ki, beynəlxalq kooperativ hərəkatı Tuqan Baranovski bu formada şərh etmişdir. O qeyd etmişdir ki, kooperasiyanı kollektivimizdən daha yüksək sosialist tipidir və eyni zamanda, kəndlilər iri kənd təsərrüfatına yalnız əmək kooperasiyası vasitəsilə keçə bilərlər. O kooperasiya münasibətlərini və kooperativlərin gələcək inkişafı istiqamətində ictimai quruluşdan kobud zorakılığa əsaslanan qaydaların tamamilə süquta uğrayaraq yüksək sərbəst kooperasiya qaydalarının ibarət olacağını söyləmişdir. Beynəlxalq kooperasiya, qloballaşan dünyada və ümumilikdə kapitalizmdə formalaşmış ideyalardan ibarət olsa da, müasir dövrdə kooperativ hərəkatın klassikləri iddia edirlər ki, kooperasiya daha çox kənd təsərrüfatının kapitalizmdən çıxarmaq yoludur. Onlar öz fikirlərini bu formada əsaslandırdılar ki, xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi şəraitində kooperasiya xırda əmtəə istehsalçılarının hər hansı şəraitə uyğunlaşmasında mühüm rol oynaya bilər. Bundan əlavə, sənaye, kənd təsərrüfatı arasında ekvivalent mübadilə rolunu oynayan kooperasiya münasibətləri məhz sənaye kapitalının münasibətdə

fəaliyyətin tənzimlənməsində olduqca zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq kooperativ hərəkətin və beynəlxalq kooperativlərin yaranmasında, kənd təsərrüfatı kooperasiyasını əhəmiyyəti ümumi prinsiplər əsasında inkişaf edən korporasiyanın bu istiqamətdə irəli gələn strukturundan formalaşan xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Əmək fəaliyyətinin çoxunu formaların yaradılması öz növbəsində, kooperativ birliklərindən müəyyən xüsusiyyətlərə görə ixtisaslaşmasını və buna müvafiq olaraq da ixtisaslaşmış növündən tutmuş kompleksini növünə qədər müxtəlif tiplərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dünyada son dövrlərdə baş verən sosial iqtisadi və ya digər xarakterli problemlər, beynəlxalq əmək bölgüsünə də öz növbəsində təsir etmişdir. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasının genişlənməsi kimi beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafına, qeyd etmək olar. Məhz beynəlxalq ixtisaslaşma özü beynəlxalq əmək bölgüsünü əsas forması olmaqla, onun məzmun ifadə edir (25, 236). Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, dünyanın müxtəlif dövlətlərində istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması həmin ölkə arasında əmək bölgüsünün bir forması qismində çıxış edir. Bu formada ixtisaslaşma isə milli iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı fəaliyyətini daha da gücləndirir və ya dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının bir-birinə qarşı azsılı olmasından və onların müxtəlif texniki məsələlər xidmət və bir sıra fəaliyyətlərdə mübadiləsini sürətləndirir.

Hazırkı dövrdə Beynəlxalq Kooperativlərin mövcud vəziyyətinə nəzər salsaq görürük ki, müasir dövrdə kooperativlərin sayı getdikcə artır. Belə ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində Beynəlxalq kooperativ hərəkəti formalaşdıran kooperativlər beynəlxalq təsisatlarını formalaşdırmışdır. Kooperativ hərəkətinin uğurla inkişaf etdiyini, statistik rəqəmlərlə də görə bilərik. Belə ki, bütün dünya üzrə mövcud olan kooperativlərdə 1 milyard kinsanın işləyir və maliyyə kredit kooperativləri isə 157 milyon nəfərə xidmət edir ki, bu da dünya əhalisinin 13 % nə bərabərdir. Müxtəlif ölkələrdən kooperativlər vasitəsilə yaranan iş yerlərinin sayı 100 milyondan çoxdur və bu, ümumilikdə beynəlxalq sfera üzrə aqrar məhsulun 50% istehsal olunması mənasına gəlir. Şərab istehsalının 45%-i kooperativlər vasitəsilə

təmin edilir. Eləcə də Avropanın Finlandiya Danimarka, İsveç kimi ölkələrində korporativ sahə üzrə rayon, kənd təsərrüfatı, istehsalat məhz kooperativlərin sayəsində daxili tələbatı ödəyir və bununla yanaşı qida sənayesində istehsal olunmuş məhsulun 40%-lik payına sahibdir. Fransada isə şərab istehsalının 50%-i taxıl məhsullarının istehsalının 70 %-i, süd məhsulları istehsalının 48%-i istehsalın 42%-i kooperativlərin payına düşür. Fransadan fərqli olaraq isə Amerikadan taxıl və paxlalı bitkilərin 40%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının 35 fütünün, 78%-i kooperativlərdə reallaşır.

Müasir dövrdə kooperativ münasibətlər üzrə mövcud vəziyyəti təhlil edərkən beynəlxalq sferada fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Kooperativ Alyansı (BKA) haqqında danışmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu təşkilata ümumilikdə kooperativ təsisatların fəaliyyətini birləşdirən, həmçinin müxtəlif kredit kənd təsərrüfatı yönümlü regional ittifaqları və kooperativ hərəkatı təmsil edən qeyri hökumət təşkilatı kimi çıxış edir. Beynəlxalq kooperativ Alyans Londonda yaradılmışdır. Hal-hazırda bu təşkilat 700 milyondan çox insanların maraqları adından çıxış edir. Belə ki, dünyanın 92 –də çox ölkəsində 250 kooperativ təşkilatı məhz bu qeyri-hökumət təşkilatına 2010-cu ildə daxil edilmişdir. Bütün bunlara müvafiq olaraq isə beynəlxalq kooperativ alyansın nizamnaməsi üzrə onun fəaliyyətinin əsas məqsədləri müəyyən edilmişdir ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- Dünyanın bütün ölkələrində kooperasiya münasibətlərinin inkişaf etməsinə kömək etmək ;
- Dünyanın müxtəlif ölkələrində kooperativlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması ;
- Beynəlxalq kooperativ hərəkatı metod və prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi
- Uzunmüddətli sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi

Beynəlxalq Kooperativlər Alyansının rəhbəri orqanları :

- ✓ Konqres – Bir neçə ildən bir çağırılır ;
- ✓ Mərkəzi Komitə- hər il çağırılır ;

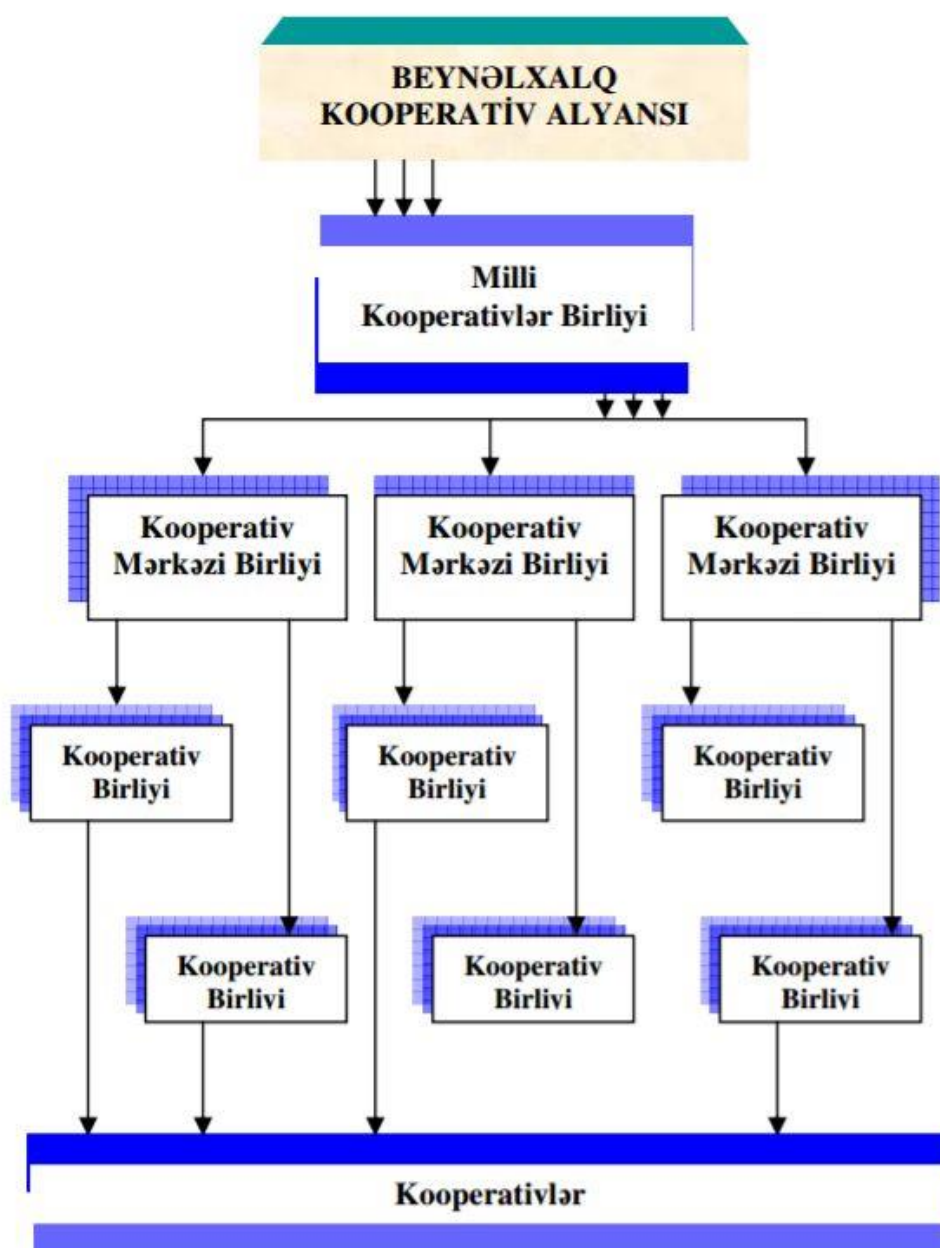
Beynəlxalq Kooperativ Alyansı son prinsiplərinə nəzər salmaq (30, 39)

Cədvəl 2.1. Beynəlxalq Kooperativ Alyansın prinsipləri

Kooperativlərin əməkdaşlıq	Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən kooperativlər və bir sıra yerli və regional ittifaqlar çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyət göstərərək, Beynəlxalq kooperativ hərəkatının daha da güclənməsində mühüm rol oynayırlar.
Demokratik nəzarət	Kooperativ üzvləri tərəfindən kooperativlərin fəaliyyətinə daim nəzarət edilir və onlar bu istiqamətdə həm korporativ siyasətin formalaşmasında zəruri əhəmiyyət kəsb edir.
Muxtariyyət və müstəqillik	Kooperativlər öz fəaliyyətləri zamanı istənilən məsələdən müstəqil formada qərar verən və özlərinə güvənən avtonom təşkilatlardır.
Üzvlük və könüllülüyün üçün açıq olması	Kooperativdə onun nizamnaməsinə uyğun olan istəyən istəyən şəxslər üçün açıqdır
Cəmiyyətə qayğı	Cəmiyyət üzvlərinin tələbatını təmin etmək kimi əsas vəzifəni daşıyan kooperativlərin fəaliyyəti, ümumilikdə cəmiyyətin sabit inkişafına istiqamətlənmişdir.
Kooperativin fəaliyyətində kooperativ üzvlərinin iqtisadi iştirak	Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kooperativin üzvləri bura sərmayə qoyurlar və onlar əldə etdiyi mənfəəti kooperativin fəaliyyətinin sərf edərək bu fəaliyyətin daha da inkişafına töhfə verirlər.
Təhsil, təlim və informasiya	Kooperativlər öz fəaliyyətləri daxilində kooperativ üzvlərinin ciddi informasiya mübadiləsinin daha da genişlənməsinə mühüm təsir imkanlarına və müxtəlif təlimlər vasitəsilə üzvlərin təhsil imkanlarına şərait yaradırlar.

Bununla yanaşı, Beynəlxalq kooperativ yayım sistemində kooperativ təşkilatlanmaq modelinə nəzər salmaq

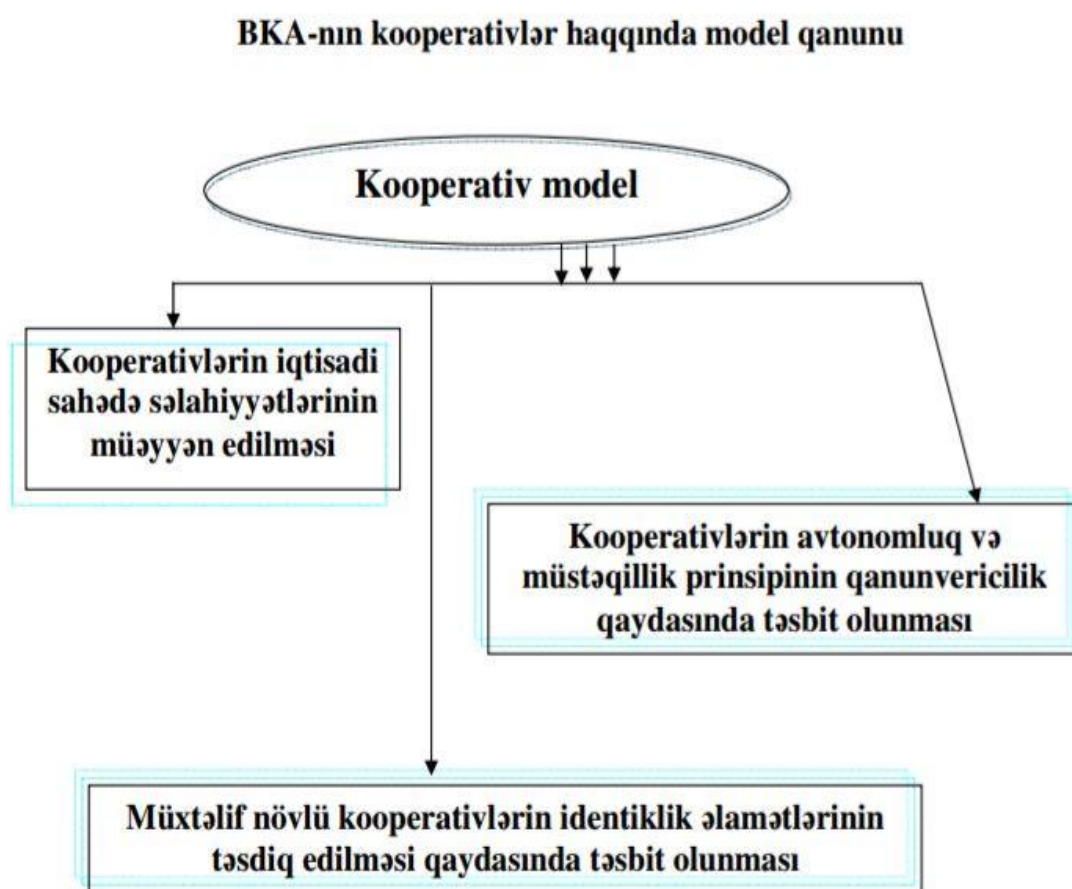
Sxem 2.1. Kooperativlərin təşkilatlanma modeli

Beynəlxalq Kooperativ Alyansının təşkilatı modelinə nəzər salsaq, burada modelinin əsasını iyerarxiv sistemə uyğun olduğunu söyləyə bilərik. Alyansın prezidenti bu alyansa daxil olan kooperativlər haqqında verdiyi məlumatla əsasən qeyd edə bilərik ki, bir milyarda yaxın əhalinin mülkiyyətində olan bu Alyans iqtisadiyyatın digər sahələri, əhatəliliyinə görə başqa heç bir sahə ilə müqayisə

edilə bilməz. Bu nöqteyi nəzərdən, məhz Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 2012-ci ili Beynəlxalq Kooperativlər İli elan etmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq isə Beynəlxalq Kooperativ Alyansı kooperativlər ilə əlaqəli xüsusi bir model qanun hazırlanmışdır ki, onun sxematik quruluşuna nəzər yetirək.

Sxem 2.2. Kooperativlər haqqında model qanun

Modelə əsasən qeyd edə bilərik ki, kooperativlərin fəaliyyətinə böyük imkanlar yaradılır və onların müstəqilliyi prinsipi əsasında qanunvericilik qaydasında və özlərinin nizamnaməsinə əsasən fəaliyyət göstərir. Kooperativ hərəkatı müasir mərhələsində təkmilləşmiş və bir sıra müxtəlif, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə daha da inkişaf etməkdədir. Belə ki, bu müxtəlifliklərdən biri, icarə kooperativləri formasında kooperativlərin fəaliyyət göstərməsidir. İcarə kooperativləri daha çox Rusiya və İtaliya da geniş yayılmışdır. Xüsusilə də bu

kooperativlərin fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, məhsul istehsalının artmasına və kəndlərin təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsinə mühüm şərait yaradır. Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, Çin, Braziliya və İspaniyada kooperativ sahə daha çox inkişaf etmişdir. Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə bu ölkələrdən kooperativ sahənin daha çox inkişaf etməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bununla yanaşı, Qərbi Avropada isə bu sahə özünün ənənəvi amplitudasına uyğun şəkildə genişlənir. Ümumilikdə bu fəaliyyəti nəzdində kooperasiya və kooperativ terminlərinin fərqi də diqqət yetirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kooperasiya hər hansı bir müəssisədən birgə qarşılıqlı fəaliyyət formasında çalışan çoxsaylı işçilərin istehsal prosesi şəklində başa düşülür. Bu zaman isə istehsalın icra etdiyi iqtisadi struktur vahid xarakter kəsb edir və bir neçə şəxsin mülkiyyətində olur. Lakin kooperativləşdirmə anlayışı kooperasiyanın fərqli olaraq, hər hansı bir məhsulun hazırlanmasında iştirak edən çox sayda firmalar arasındakı istehsal əlaqələri mövcudluğunu özündə əks etdirir. Bununla yanaşı, kooperativləşdirmənin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir :

- ✓ Kooperativləşdirmə prosesinin inkişaf zamanı dünyanın müxtəlif ölkələrinin istehsalçıları müxtəlif məhsul növlərinin istehsal edilməsi üzrə birgə fəaliyyəti icra edirlər. Bu zaman isə onlar hər hansı bir məhsul çeşidinin istehsalı üzrə ortaq məsuliyyət bölüşdürülür.
- ✓ Kooperativləşmə birgə istehsal iştirakçıları arasında mübadilənin zəruri edir. Belə olduqda isə kooperativləşdirmə prosesində beynəlxalq əmək bölgüsündə xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirməsinin isə xüsusiyyətləri aşağıdakılardır :

1. Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirməsi ilkin mübadilə xarakteri daşıyır. Bu prosesdə maraqlı olan tərəflər hər hansı məhsulun istehsalı üzrə razılaşdırdığı zamanı istehsal prosesinin iş şərtlərinin müqavilə əsasında razılaşdırırlar
2. Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirməsi və kooperasiya münasibətləri ilə yanaşı, adi ticarətdən də olduqca fərqlənir. Belə ki, kooperativləşdirməyə

prosesində tərəflərin münasibətləri bilavasitə istehsal prosesində əks edildiyi halda, bundan fərqli olaraq adi beynəlxalq ticarət münasibətlərində xidmətlərlə əmtəələrlə ticarət yalnız dəyər formasında özünü əks etdir. kooperativləşdirməsi ticarətdən fərqli olaraq daha intensiv əməkdaşlığın tələb edir. Burada tərəflər bir-birindən qarşılıqlı olur və hər hansı birgə fəaliyyətin icrası zamanı eyni məqsədə xidmət edirlər.

3. Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirməsi zamanı müəssisələr arasında istehsal əlaqələri və bu istiqamətdə birgə fəaliyyət uzunmüddətli olur.
4. Kooperasiyanın mürəkkəb formaları hesab edilən transmilli şirkətlərdən fərqli olaraq kooperativləşdirmə prosesində istehsal və əlaqələri olan müxtəlif şirkətlər və tərəfdaşlar iştirak edib.
5. Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirməsi digər bir xüsusiyyəti isə onun kompleks xarakter daşmasını da əks olunur ki, burada istehsal prosesi ilə yanaşı istehsal prosesi ilə əlaqəli digər fəaliyyətlər də. Beynəlxalq istehsal kooperativ dəyişdirilməsinin tərkib hissəsi hesab edir.

Beynəlxalq istehsal kooperativləşdirməsi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, inkişaf etmiş formaları da müxtəlif əməkdaşlıq sferalarını əhatə edir. Belə ki, istehsal texnoloji əməkdaşlığı özündə əks etdirən beynəlxalq istehsal kooperativlər seçilməsində istehsal texnoloji əməkdaşlığın tərkib hissələrinə aşağıdakı elementlər aid edilir.

- Lisenziyaların ötürülməsi və mülkiyyət hüququndan istefa
- İstehsal proqramlarının təkmilləşdirilməsi və istehsalın idarə edilməsi və bu proseslə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi ;
- Məhsulun texniki səviyyəsi və keyfiyyətinin, eləcə də texnoloji proseslərinin işlənməsi ;

2.2. Beynəlxalq münasibətlər sistemində kooperativ təsərrüfatların formalaşması və fəaliyyət mexanizminin əsas istiqamətləri

Dünyanın müxtəlif ölkələrində insanlar beynəlxalq kooperasiyaya bir sıra problemlərin həlli üsulu kimi yanaşırlar. Yerli icmalarda kooperasiyalara etimad edilərək, bunları lider rolunu oynayan bir qurum kimi dəyərləndirilir. Qloballaşan dünyada kooperasiyanın ənənəvi paradigması da zamanla dəyişikliklərə məruz qalır. Xüsusilə də texnologiya dövründə ən son elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri sahəsində baş verən dəyişikliklər, kooperativ sistemə də öz növbəsində təsir göstərir və bu sistem özünün sərhədlərini aşaraq geniş çərçivədən çıxıb, qlobal münasibətlərə təsir edir. Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, əvvəlki dövrlərdə kooperativ sistem və kooperasiya münasibətləri daha çox yerli səviyyədə inkişaf etmişdir. Lakin müasir dövrdə Yer kürəsinin istənilən nöqtəsi ilə sıx kooperasiya münasibətlərinin inkişafı ümumilikdə, qloballaşan dünyada bu prosesin daha da perspektiv imkanlarını genişləndirir. (13, 49) Xüsusilə də təhsil sisteminin inkişaf etməsi inteqrasiya olunmasından və müasir informasiya texnologiyalarından tələbə və gənclərin daha çox üstünlük verməsi onların yaşadığı yerlərə asanlıqla dəyişərək öz təhsillərini digər ölkədə davam etdirməyə və dünya təcrübəsinə yiyələnmək kimi fərsətlər vermişdir. Bu isə öz növbəsində, tək-cə təhsil sferası ilə deyil, eləcə də bir çox sahələrdə beynəlmilləşmə prosesinin perspektivlərini aşkara çıxarmış, qloballaşan təhsil sistemindən gənclərin faydalanmasına şərait yaratmışdır.

Müasir dövrdən fərqli olaraq, bir qədər əvvəlki illərdə müxtəlif ölkələrdə və regionlarda mövcud iqtisadi çətinliklərin olması dövlətlər qarşısında problemlərin həll edilməsi üçün yeni-yeni fikirlər və hər üsulların yaradılmasını zəruri edirdi. Lakin uzun illər ərzində vərdiş halına salınmış bu ənənəvi problemlərin həll edilməsi, son zaman keçdikcə ictimai dəyərlər aradan qalxır və iqtisadiyyat, ticarət siyasəti və dünya inteqrasiya proseslərinə və bir sıra proseslərlə əvəz olunurdu. Bütün bunların baş verməsinin isə əsas səbəbi bundan ibarət idi ki, qlobal dünyanın

geriyə yolu yox idi. Beynəlxalq qurumlar və beynəlxalq fəaliyyəti daima müxtəlif yeni tarazlıq nöqtələri axtarışında olduğu üçün kooperativlər və kooperativ münasibətlər qloballaşmanın tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədirlər. Müasir dünyada kooperasiya münasibətlərinin canlanması üçün artıq daha real imkanlar mövcuddur. Xüsusilə də korporativ innovasiyaya meyilli kimi məsələlərin olmasından kooperativlər və eləcə də dövlətlərin bir sıra regionlarında olan yerli icmalarla insanlar arasında qlobal bazar arasında körpü rolunu oynamalıdır.

Bu zaman isə belə bir sual qoyub meydana çıxır ki, bəs kooperativlərin gələcəyi necə olacaq? Hər bir ölkənin, regionun korporativ münasibətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün bu suala konkret cavab vermək düzgün olmazdı. Digər tərəfdən isə dünyanın istənilən ölkəsində kooperativ münasibətlərin tək inkişaf istiqamətləri mövcuddur. Bu inkişaf istiqamətləri isə onların qarşısına müxtəlif vəzifələr qoyur və bu vəzifələrin icra edilməsi, yəni kooperativlərin gələcəyini və gələcək perspektivini müəyyənləşdirən əsas amildir. Lakin bütün bununla yanaşı, qloballaşan dünyada, iqtisadiyyatın təkamülü və siyasi dəyişiklikləri də hökmən diqqət mərkəzində saxlamalıyıq. Hər bir ölkə üçün qeyd etdiyimiz bu məsələ qlobal baxımından müəyyən edilməlidir. Keçmişdə korporativ münasibətlər həmin dövrün əsas tələbat onun ödəyicisi kimi çıxış edirdisə, artıq müasir dünyada kooperasiya münasibətləri yalnız bu günün deyil, gələcəyin də ehtiyaclarını nəzərə almalı və onun ödəyicisi kimi çıxış etməlidir. Lakin müasir dövrdə heç də hamı bu obyektiv həqiqəti dərk etmək iqtidarına malik deyil.

Müasir dövrdə kooperativ təsərrüfatların formalaşması istiqamətində kooperativ münasibətlərin formasına uyğun olaraq qeyd etməliyik ki, dünyada kənd təsərrüfatı kooperativlərinin 2 forması mövcuddur.

1. Üfüqi münasibətlər- kooperasiya münasibətləri şəraitində istehsal kooperativləri yaradılır və kənd təsərrüfatı işçiləri istehsal mərhələsində bunu edirlər.
2. Şaquli münasibətlər çərçivəsində isə istehlak kooperativləri yaradıblar və xüsusilə istehsalçılar kooperativ müəssisələr çərçivəsində aqrar sənaye

istehsalının müxtəlif mərhələlərində bu prosesi icra edirlər. Üfüqi sahə daxili münasibətləri əsaslandığı halda şaquli kooperasiya münasibətləri daha çox sahələrarası əməkdaşlıq formasını ifadə edir. Üfüqi kooperasiya münasibətləri, həmçinin istehsalçıların ortaq fəaliyyəti şəklində meydana çıxır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının bu istiqamətdə qurulmuş, konkret müəssisələr çərçivəsində təşkil edilməsi məqsədi ilə insanlar tərəfindən yaradılan təşkilatlar aqrar istehsal kooperativləri adlanırlar. Bu kooperativlər yaradılarkən kooperativin iştirakçıları özləri pul vəsaitləri və yaxud əmlakları ilə birləşərək birgə fəaliyyət həyata keçirərək, pul fond yaradırlar. Bu zaman kooperativin əldə etdiyi gəlirlərdə üzvləri arasında mütənasib şəkildə bölüşdürülür. Bərabərhüquqluluq, ədalətlik, nizamlılıq kimi xüsusiyyətlər kooperativlərin digər kommersiona strukturlarından olduqca fərqləndirir. Elə bunun nəticəsidir ki, uzun illər ərzində bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni bazar strukturları kooperativləri bazardan sıxışdırıb çıxara bilməmişdi.

Ümumilikdə, kooperasiya münasibətlərinin özünəməxsus üstünlükləri onları daima digər kommersiona strukturlarından fərqləndirmişdir. Kooperativlər arasında sıx və qarşılıqlı əməkdaşlığın olması, məhsul satışı maddi texniki təchizat kimi məsələləri bu münasibətlərində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kooperasiya münasibətlərinə dair müxtəlif tədqiqatçıların, elm əsərlərində fərqli fikirlər səsləndirmişdi. Xeyns fikrinə görə kooperativin təsis edilərkən istifadə edilən prinsipə görə payçılar kooperativi istehlakçıda istehsalçı kimi yaradır. Başqa söz onun fikrinə görə, kooperativlərin aşağıdakı formada qruplaşdırılması, onların mahiyyətini daha yaxşı əks etdirir (19, 106).

- Müstəqil istehsal kooperativləri ;
- Satış və istehsal şəraitinin yaxşılaşdırılması kooperativləri;
- Ev təsərrüfatları şəraitinin yaxşılaşdırılması, kooperativlər ;

Bundan fərqli olaraq, mübadilə və istehsal sferasında kooperativlər

1. İstehsal kooperativləri ;
2. İstehlak Kooperativləri ;
3. İşçi qüvvəsi satan kooperativlər şəkilində təsnifləşdirilir.

1-ci kateqoriyaya əsasən həmkarlar ittifaqları, əmək artelləri aid edilirdi. İstehlak kooperativlərinə isə adından göründüyü kimi, istehlak məqsədilə birləşən qurumları və strukturlarına aid edilir. Üçüncü kateqoriya olan istehsal kooperativləri isə özündə daha geniş sferanı əhatə edərək daha çox müxtəlif kredit və tədarük birliklərinin satış strukturlarını, həm sığorta strukturlarını ifadə edir.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları tərəfindən iqtisadi əlaqələr sistemində xüsusi ilə müxtəlif kooperativ strukturları vasitəsi ilə əhalinin bir sıra problemlərinin həll olunması, məşğulluğunun təmin olunmasında, istehsal və sosial infrastruktur qorunub saxlanması və bir sıra məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Çoxfunksiyalı kooperativlər şəklində ifadə edilən ilk kooperativlər isə fəaliyyət istiqamətləri konkret olaraq aşkar və istifadə edilməyən kooperativlərə aiddir. Öz fəaliyyət sferası ölkə sərhədlərini aşan və eləcə də müxtəlif xidmət növlərinin sayının mütəmadi formada artıran əsas fəaliyyət sahəsinin geniş olan kooperativlər Beynəlxalq Kooperativlər hesab edilir. Forma etibarı ilə isə kooperativlər, aşağıdakı Kateqoriyalara bölünür.

1. Sadə ;
2. Keçid ;
3. Mürəkkəb kooperativlər ;

Sadə formaya məxsus kooperativlərin məzmunu bundan ibarətdir ki, bu kooperativ formasında payçılar əlavə dividendlər şəklində gəlir əldə edirlər, bununla yanaşı, həmin payçıların sərəncamında və istifadəsində müxtəlif əmtəələr və başqa qiymətlər olur. Kiçik formalı kooperativlərində ictimailəşmə səviyyəsi sadə kooperativlərdə olduğu kimidir, ancaq aralarında 2 fərq bu kooperativlərin daha çoxşaxəli və çoxməqsədli olmasından ibarətdir. Sadə kooperativ formasından fərqli olaraq bu kooperativlərdə payçıları onun istifadə etdiyi xidmətlər olduqca genişdir.

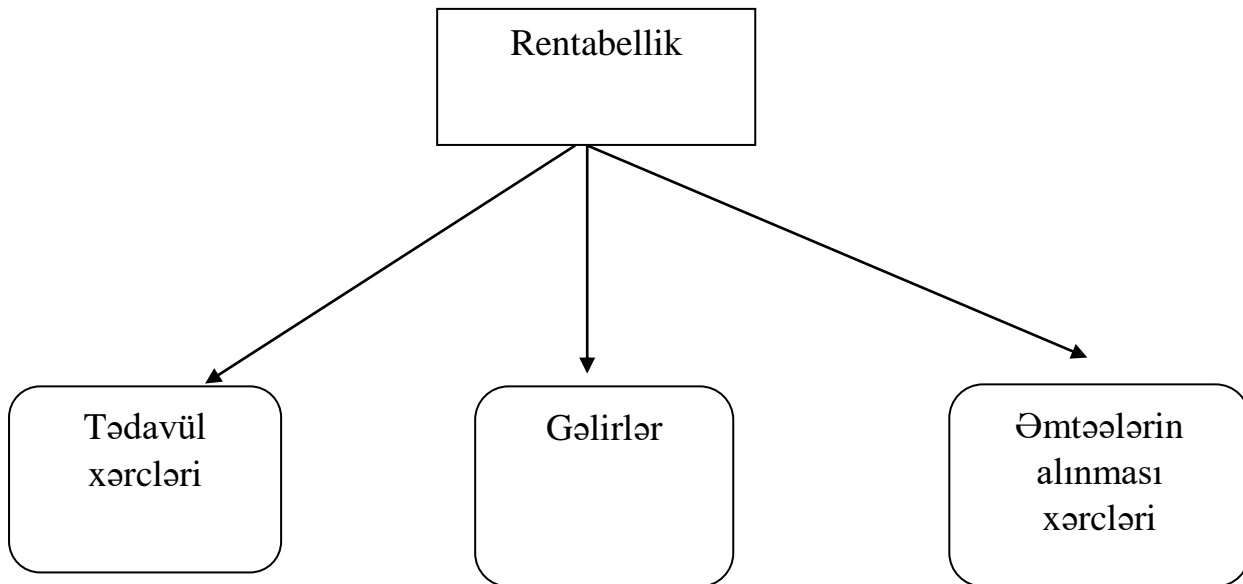
Mürəkkəb kooperativ üzvlərinin əsas gəliri ümumilikdə, istehsal prosesində istifadə edilən mal qara, torpaqlar başqa dəyərlər vasitəsi ilə formalaşır. Ümumilikdə, kooperativlər, həmin kooperativin tərkibinə daxil olan vətəndaşların ümumilikdə, istehsal, satış prosesi və qanunla qadağan olunmayan istənilən fəaliyyəti nəticəsində birgə fəaliyyətinə əsasən yararır. Kooperativ münasibətlərdə korporativ strukturların rəhbərləri, könüllülük əsasında birgə fəaliyyət məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə əlaqədar kooperativ üzvlərinin həmin prosesdə şəxsi iştirakına və bu iştirakdan pay kimi haqların götürülməsini birləşdirilməsinə əsasən fəaliyyəti həyata keçirməsinə icazə verir.

Müasir dövrdə kooperativ fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin dəqiq ölçülməsi üçün hər hansı bir ölçü, meyar mövcud deyildir. Buna görə də bu sektor üzrə səmərəliliyini müəyyənləşdirərkən ən müxtəlif göstəricilərdən istifadə edir. Bunun başlıca səbəb ondan ibarətdir ki, ümumilikdə kooperativ ticarət fəaliyyəti bir biri ilə azlıq təşkil edən proseslərlə əlaqəlidir. Bu zaman isə əsas əməli göstəricisi kimi, əhalinin tədiyyə qabiliyyətini ödənilməsinin pərakəndə mal dövriyyəsi kimi məsələlər diqqət mərkəzində oldu. Bu göstərici əsasən, tələb təklif balansının qorunması və informasiyanın əldə edilməsi vasitəsilə baş verir. Qloballaşan dünyada ticarətin qarşısında sadəcə olaraq malların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması məsələləri deyil, ümumilikdə, bu sektor üzrə məsrəflərdən istifadə edərək, istehlakın təmin edilməsi kimi problemlərin həlli dayanır. Bununla yanaşı, malların dövretmə prosesinin sürətlənməsi, ümumilikdə ticarətə müsbət təsir göstərir. Ən son texnologiyalardan istifadə prosesi isə mal dövriyyəsinin artması daha çox az işçi qüvvəsi ilə yüksək nəticələr əldə etməsinə səbəb olur. Məhz ticarət prosesinin mexanikləşdirilməsi də bu sahədə faydalı artımın əldə edilməsi ilə sıx qarşılıqlı əlaqəlidir. Bu isə nəticə etibarilə əmək haqqı fonduna qənaət edilməsi və daha çox pul vəsaitlərinin resurslar istiqamətlənməsinə şərait yaradır. Bu tip göstərici isə öz növbəsində ticarət prosesində bir sıra vəzifələrin icrası ilə bağlıdır və burada ticarətin mədəni xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, bir sıra məsələləri əhatə edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir

- ❖ Ticarət xidmətlərinin ən əlverişli metod və üsullarla tətbiq edilməsi ;
- ❖ İstehlakçılara müxtəlif formada pullu xidmətlərin göstərilməsi ;
- ❖ Əhalinin tələbatlarını nəzərə alaraq, bu tələbatlara uyğun çeşidli malların satılması ;
- ❖ Mal alışı prosesi az vaxt sərf edilməsi ;
- ❖ Ölkə daxilində regionların ticarət şəbəkəsi ilə təmin edilmə səviyyəsinin yüksəldilməsi ;
- ❖ Kooperativlər tərəfindən istehsal edilən məhsulların satışı ilə əlaqədar reklam kampaniyaların və təbliğatların aparılması ;

Sadaladığımız bu göstəricilər yüksək ticarət xidmətinin əhaliyə göstərilməsi üçün əsas mənbə hesab edir. Əməkçilərin asudə vaxtının artması birbaşa olaraq istehlak məsrəflərinin ixtisar edilməsindən asılıdır, bu özü də sosial inkişafın əsas vasitəsi hesab edilir. Asudə vaxtdan düzgün şəkildə istifadə etmək, insanların sağlamlığına əsas şərti olub, bu insanların özünün növbəti iş həftəsinə hazırlamağı və təkrar istehsal prosesinin qoşulmasında mühüm rol oynayır. Elmi texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərindən istifadə edərək, ticarət prosesinin təşkil edilməsi və eləcə də istehlaka daha yaxşı hazır malların satışını təşkil etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, müasir dövrdə bu göstəricilərin ticarəti tam olaraq təsdiq etmək hələ ki mümkün olmamışdır. Bu prosesdə rentabellik və mənfəəti kimi göstəricilərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Ticarətdə mənfəətdən bəhs edərkən hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, bu prosesdə mənfəət ümumi gəlirdən məsrəfləri çıxmaqla əldə edibdir. Mənfəətin müəyyən edilməsi, iqtisadi səmərəliliyin tam şəkildə üzə çıxardı. Rentabelliğin yüksəldilməsi isə kooperativ ticarətində və istehlak korporasiyasında ən mühüm və aktual məsələlərdən hesab edir. Ticarət mənfəətinin nisbi göstəricisi kimi çıxış edən rentabellik mənfəətin əsas və dövriyyə fondlarının və bütün məsrəfləri nisbətini ifadə edir. Kooperativ ticarətində rentabellik göstəricilərinin sxeminə nəzər salmaq.

Sxem 2.3 Rentabellik göstəricilərinin sxemi (30, 59)

Ümumilikdə beynəlxalq münasibətlər sistemində kooperativ təsərrüfatların formalaşması və fəaliyyət mexanizmi hər şeydən əvvəl Avropa ölkələrin əksəriyyətində 19-cu əsrdən etibarən geniş şəkildə yaradılmağa başlamışdır. Xüsusilə Orta Avropa ölkələrində kəndli təsərrüfatlarının inkişafı və bu istiqamətdə kooperativ münasibətlərin formalaşması daha xarakterik olmuşdur. Bu istiqamətdə beynəlxalq Əmək Təşkilatı, kooperativ anlayışının məzmununu bu şəkildə izah edir. Kooperativləri məhdud resurslara malik insanların sosial vəziyyətlərin yaxşılaşdırmaq məqsədilə həyata keçirdikləri birgə fəaliyyəti birləşdirdikləri assosiasiyalardır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı kooperasiyanı 2 nöqtəyi nəzərdən şərh edir. Bunlara nəzər salaq.

- ✓ Beynəlxalq Əmək Təşkilatına görə kooperasiyanın yarandığı şəraitdə kollektiv maraq üstünlük təşkil edir və kooperasiya cəmiyyətdə formalaşan hərəkət hesab olunur. İnsanları kooperativlərdə və kooperasiya münasibətlərinin qurulmasında rolu oynayan əsas məqsəd kimi onların ortaq maraqları üstünlük təşkil edir.

- ✓ Beynəlxalq Əmək Təşkilatına kooperativ anlayışının verdiyi digər bir izaha görə isə, kooperasiya, təsərrüfatçılığın təşkilati hüquqi formasıdır. Kooperativlər və eyni zamanda onlara görə müstəqil bir sahəni əhatə edir.

Müasir dövrdə dünya bazarında baş verən bir sıra dəyişikliklər beynəlxalq kooperativ hərəkatı da öz növbəsində təsir edir. Bu dəyişikliklər aşağıdakılardan ibarətdir

1. Müasir dövrdə bir- birinə zidd istiqamətlər yenidən inkişaf edir ki, bunların biri, yəni elmi texniki tərəqqinin yüksək nailiyyətlərindən istifadə edərək, yüksək texnologiyaların inkişafının rolunun artması, digəri isə bununla yanaşı, kəndlərinin rolunun daha da artmasından ibarətdir.
2. Digər bir dəyişiklik isə ondan ibarətdir ki, milli dövlətlərin öz səlahiyyətlərinin bir hissəsi yuxarılara yəni beynəlxalq təşkilatlara və aşağı yerli cəmiyyətlərə güzəşt etmək istiqamətində baş verir.
3. Beynəlxalq kooperativ hərəkatının inkişafından, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən qeyri dövlət təşkilatlarına rolu, müasir dövrdə daha da artır. Bunlara misal olaraq Beynəlxalq Kooperativ Alyansı göstərə bilərik.

Kooperativlər öz fəaliyyətlərini müxtəlif sosial sığorta, səhiyyə sektorları üzrə də icra etməlidir. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində artıq müxtəlif sahələri üzrə kooperativlər geniş fəaliyyət həyata keçirir və bu təcrübədə bütün kooperativləri birləşdirən ümumi bir əlamət sadəcə onların bir biri ilə əməkdaşlıq etməsidir.

2.3. Qloballaşma şəraitində beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin sosial iqtisadi əsasları

Qloballaşma şəraitində cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər müasir dövrdə siyasi və sosial iqtisadi münasibətlərin yenidən qurulmasını özündə əks etdirir. Bu münasibətlərin yenidən formalaşması isə ümumilikdə təsərrüfatçılığın yeni forma və metodlarının yaranmasına, eləcə də beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin

sosial iqtisadi əsaslarını müəyyənləşdirilməsinin tərkib hissəsi hesab edilir. Təsərrüfatçılığın yeni və mütərəqqi formalarının yaradılması isə həm tarixi dövr ərzində yeni, təkmil strukturların yaradılmasını və daha da inkişaf edən, təsərrüfatçılıq formalarının qurulmasını zəruri edir. Təsərrüfatçılığın təşkili prosesində əsas tədqiqat obyektini hesab edilən kooperasiya münasibətlərinin bu nöqtəyi nəzərdən sosial iqtisadi əsaslarının tədqiq edilməsi olduqca aktual hesab edilir. Dünya ölkələrinin bir-birindən qarşılıqlı asılılığının getdikcə artdığı və integrasiya proseslərinin inkişaf etdiyi bir dövrdə kooperasiya münasibətlərinin formalaşması və inkişafı baxımından kifayət qədər çətinliklər mövcud olmuşdur ki, bu da öz növbəsində iqtisadi inkişafın xarakterinə və səviyyəsinə təsir edir. Bu amillərə xüsusilə dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən kooperativlərdə və kooperasiya münasibətlərindən, nizamnamənin və qanunvericiliyi aktlarında müəyyən çatışmazlıqların olması onun xüsusilə də kooperativ fəaliyyətin idarə olunma istiqamətindəki mövcud problemlərin həll edilməsi kimi məsələləri aid edilir. Haqqında bəhs etdiyimiz bu neqativ təzahürlər korporasiyaların fəaliyyətinə və inkişafına mane olan səbəblərdəndir. Belə olduqda isə iqtisadi sahədə formalaşan problemlər bazar məhsullarının çatışmazlığı və ya kooperativlərin fəaliyyət göstərdiyi sahə üzrə problemlər özünü daha aydın əks etdirir. Transformasiya prosesinin ilkin mərhələlərində kooperasiya münasibətlərinin idarə olunması və təşkilati formaları daha çox kölgəli iqtisadiyyatın yaranmasından zəruri olmuşdur. Bu isə o dövrdə cəmiyyətin maraqlarından kəskin deformasiyaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. İctimai əmək bölgüsü, iqtisadiyyatda korporasiyanın şərtlərinə bir qayda olaraq şamil edilir. Bu isə daha çox konkret təsərrüfat vahidləri formasında özünü ifadə edir. İstehsal sferası üzrə kooperativlərdə kooperasiya münasibətlərinin formalaşması özünü daha çox istehsalın sözləşməsində və nəticə etibarilə ixtisaslaşmasında əks etdirir.

Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, daha çox istehsal sferası üzrə fəaliyyət göstərən kooperativlərdə istehsalçılar arasında əmək dəyər əlaqələrinin

formalaşması və özü birbaşa olaraq ictimai əmək bölgüsünün dərinləşdiyi şəraitdə ifadə edir.(7, 46) Xüsusilə bu münasibətlərin formalaşması və zaman keçdikcə ən son texnologiyaların tətbiqinin zəruri hala çevirir. Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri, istehsal prosesində iqtisadi inkişaf səviyyələrində müxtəlif sektorların diferensiasiyasına, gətirib çıxarar. Bu isə müəyyən zaman çərçivəsində istehsal potensialının bütün imkanlarından səmərəli formada istifadəyə şərait yaradır. Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin inkişafı isə öz növbəsində, əmək kollektivlərinin formalaşması, bu nöqtəyi nəzərdən, ictimai iqtisadi qrupların yaranmasına səbəb olur. Təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi müstəqilliklərinin qorunub saxlanması beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin əsas xüsusiyyətlərindən hesab edilir. Xırda istehsal prosesinin və əmək fəaliyyətini ifadə edən Kooperasiya təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi bir formasıdır. Bu fəaliyyət zamanı isə həm kooperativ üzvləri bərabər hüquqlu iştirakı xüsusiyyətlərinə sahibdir və buna müvafiq olaraq da kooperativlər öz fəaliyyətinə uyğun şəkildə istehsal proseslərində iştirak edir. Yeni yaradılan kooperativləri və ümumilikdə kooperativ fəaliyyət qismində istehsalı ilə məşğul olan kommersiya yönümlü təşkilatlar əsasən, istehsalın istehsal, bölgü, mübadilə sferalarında iştirak edir. İstehlak kooperativləri isə orada iştirak etmirlər. Başqa sözlə desək, istehsal prosesində istehlak kooperativlərinin xüsusi dərəcədə iştirak payına sahib deyildir.

Kooperasiya münasibətlərinin sosial iqtisadi əsaslarının təhlil edərkən, beynəlxalq kooperativ hərəkatının formalaşmasından, xarici mühit amillərinin də rolundan bəhs etmək lazımdır. Belə ki, tarixi dövr ərzində kooperasiya münasibətlərinin inkişafı üçün tam olaraq əlverişli şərait yaradılmamış və müxtəlif dövrlərdə bu sahədə bir sıra problemlərlə üzləşmişdi. Lakin buna baxmayaraq, kooperasiya münasibətlərinin inkişafı özünü daha çox ticarəti maddi texniki resurslarla təchizat kimi, bu sahələrdə daha yaxşı üzə çıxmışdır. Bununla yanaşı, kooperasiya münasibətləri daha çox bu sferalarda əhalinin istehlak maraqlarının qorunduğu və rəqabət qabiliyyətliliyin təmin olunduğu, həmçinin tələbatların ödənilməsi istiqamətində fəaliyyətlərinin inkişafı üçün uyğun olan o ölkələrdə daha

yaxşı inkişaf etmişdir. Əbəs yerə deyil ki, ev kooperasiya münasibətlərini tədqiq edən bir sıra iqtisadçılar müxtəlif dövrlər ərzində həm kooperasiya münasibətlərini insanların maraqlarını əks etdirən təsərrüfatçılığın təşkili forması , özünüidarəetmə maliyyələşmir, resurslar bazasından birgə fəaliyyəti icra edən ictimai təsərrüfat fəaliyyəti , iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları üzrə qarşılıqlı səmərə vasitəsilə birgə fəaliyyəti icra edən fərdi istehsalçıların hüquqi şəxsləri birləşdirən sahə kimi geniş şərh etmişlər. O, sosialist iqtisadiyyatında mövcud olmuş destruktiv tendensiyalara araşdıraraq belə bir fikir formalaşdırmaq olar ki, beynəlxalq kooperativ hərəkatının təşəkkülü və kooperasiya münasibətlərinin inkişafı dövlət və kooperasiya sahələri arasında bu rəqabəti stimullaşdırılmasında və dövlət inhisarının qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdır.

Beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması istiqamətində iqtisadçılar tərəfindən aparılan tədqiqatlar kifayət qədər təkmil hesab edilmir. Bu tədqiqatların təkmil formada aparılmaması isə nəticə etibarilə həm beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinin tam məzmunu, onun kifayət qədər əks olunmamasından kooperativ hərəkatına bağlı dünyada ümumi təcrübədən istifadə olunmamasına gətirib çıxarmışdı. Bu istiqamətdə xarici praktikanın da beynəlxalq kooperasiya münasibətlərindən kifayət qədər tətbiq edilməməsi, həmçinin, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu sektorun nəzəriyyə və praktik məsələlərinin araşdırılmaması kooperasiya münasibətlərinin inkişafına uzunmüddətli fasilənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bütün bunlar nəticə etibarilə, kooperativ münasibətlərdə böhranlı situasiyaların formalaşmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində, beynəlxalq kooperativ hərəkatın və kooperasiya münasibətlərinin inkişafının arxa plana keçməsi ilə nəticələndi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bazar münasibətlərinin inkişafı, integrasiya əlaqələrinin daha da güclənməsi, kooperasiya iştirakçıları arasında mövcud problemlərə daha dərinlən tədqiq edilməsini tələb edir. Müasir dövrdə kooperasiya münasibətləri özünün geniş potensial imkanları ilə seçilir. Bu potensial imkanları, əslində, iqtisadiyyatda baş verən bir sıra problemlərin aradan

qaldırılmasına, dövlətlərin iqtisadiyyatlarının sabitləşdirməsi və onları ancaq daxili resurslar hesabına ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması kimi məsələlərdə mühüm rol oynayır. Belə ki, təcrübələr göstərilmişdir ki, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirməsi baxımından kooperativ münasibətlər bir sıra ölkələrdə xüsusi rol oynayır. Bu daha çox torpaq resurslarının məhdud olduğu ərazilərdə bu münasibətlərinin kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi baxımından öz tətbiqinə daha çox özünü biruzə verir.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdən kooperasiya münasibətlərinin düzgün şəkildə tənzimlənməsi və onlardan effektiv şəkildə istifadə edilməməsi həmin ölkələrin öz daxili resurslar hesabına ərzaq təminatı probleminin yaranmasına və eləcə də o ölkələrin idxaldan asılılığının güclənməsinə səbəb olur ki, bu da ümumilikdə bu tipli ölkələrin iqtisadiyyata mənfi təsir göstərməklə yanaşı, istehsalçıların maraqlarının qorunması məsələləri də riskli xarakter daşıyır. Buna görə də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə daha çox kooperasiya münasibətlərinin ərzaq kompleksinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində tədqiq edilməsi daha düzgün hesab ediləndünyanın bir sıra ölkələrində xüsusilə də əhalinin sıx məskunlaşdığı şəhərləri ətrafında və kənd təsərrüfatı istiqamətində fəaliyyətini davam etdirən kooperativlərin olmasından, həmin şəhəri əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbat da daxil olmaqla bir sıra tələbatının ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu şəhərlərin ətrafında yaranan kooperativlər daha çox iri və xırda istehsal strukturlarının formalaşdırırlar ki, bunlar da qeyd etdiyimiz kimi, əhalinin ilkin tələbat məhsulları ilə təmin edilməsində önəmli rol oynayırlar. Kooperasiya münasibətləri və kooperasiya fəaliyyətinin nəzəriyyəsinin diqqət yetirsək, görürük ki, bir sıra iqtisadçılara əsərlərində kooperasiya münasibətləri ilə əlaqədar xeyli sayda tədqiqat işləri mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, kooperasiya münasibətləri iştirakçıların birgə fəaliyyətini əks etdirdiyi üçün bu proses zamanı baş verən hər hansı bir böhranlı situasiyada problemin həllində da iştirakçıları birgə səyi nəticəsində bu problemlərin aradan qaldırılmasına daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bütün bu proseslər isə öz növbəsində kooperativlərin fəaliyyətini

iqtisadiyyata təsir edən əsas amilə çevrilərək iqtisadi artım və davamlı inkişaf, mühüm rol oynayır. `

Müasir dövrdə kooperativ münasibətləri və beynəlxalq kooperativ hərəkatı sosial hərəkat kimi xarakterizə olunur. Bu sektorda istehsal münasibətləri, eləcə də mülkiyyətin reallaşdırılması özünün bütün xüsusiyyətləri ilə əks olunur. Bu isə mülkiyyətin reallaşdırılması da istehsal münasibətlərinin tərkibində sosial iqtisadi və istehsal münasibətlərinin məcmusu kimi çıxış edir. İstehsal münasibətlərinin məcmusu isə ümumilikdə özündə məhsulun bölüşdürülməsi, mübadiləsi istehlakı kimi prosesləri əks etdirir. Kooperasiya münasibətlərini istehsal münasibətləri ilə bu formadan qarşılıqlı əlaqədə olmasından, digər bir aspektdən yanaşa bilərik ki, kooperativ münasibətlər əslində xırda istehsalçıların maraqlarının və tələbatlarının özündə birləşdirir.

Kooperativ hərəkatı çərçivəsində kooperativ münasibətlərində ərazi təşkilinin səmərəli formada yerinə yetirilməsi də olduqca zəruridir. Bu zaman müəssisələr tərəfindən xammal və materiallara qənaət edilməsi və eləcə də kommunikasiya sistemlərinə səmərəli formada istifadə və bu kimi məsələlərə diqqət yetirmək olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sənaye, tikinti, məişət, kommunal və iqtisadiyyatın bir sıra digər sektorlarında formalaşan kooperativləri və buna müvafiq olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsini göstərə bilərik. Lakin o dövrdə dövlət sektorunda müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən bu kooperativlər bir sıra insanlar tərəfindən mənfi proses kimi dəyərləndirilirdi. Bunun başlıca səbəblərindən biri kooperativlərin sırf şəxsi biznesinin tərkib hissəsi kimi hesab edilməsi və tam olaraq kooperasiya prinsiplərinə və korporativ idarəetmə fəaliyyətini uyğun gəlməməsi və dolğun əks etdirilməməsi kimi göstərilirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq o dövrdə Sovetlər İttifaqında bu kooperativlərin sayı kifayət qədər çox idi. Bundan əlavə, qeyd etməliyik ki, sovetlər dövründə azərbaycanlı əhalisinin də 2/3 hissəsi məhz müxtəlif xidmətləri özündə əks etdirən ictimai iaşə, tədarük və bir sıra sektorlarda çalışır. İttifaqın dağılmasından sonra müvafiq olaraq

kooperasiya münasibətlərinə və kooperasiya mühitində böhranlı vəziyyət yarandığını bu sahə əvvəlki fəaliyyət zəiflədi və rəqabət qabiliyyətini itirdi. Bu gün müasir dövrdə kooperativ münasibətlərin tam olaraq inkişaf mərhələsindən keçdiyini demək düzgün olmazdı. Ölkəmiz üçün bu münasibətləri xarakterizə etsək, hər şeydən əvvəl qeyd edə bilərik ki digər ölkələrlə müqayisədə ölkəmizdən bazar prinsipinin tələbatlarına tam formada cavab verən effektiv və sürətli kooperativ münasibətləri hələ tam olaraq formalaşmamışdır. Bununla yanaşı, baş verən bir sıra proseslər bu sektorun inkişafına da mənfi təsir göstərir.

Müasir dövrdən fərqli olaraq, bir qədər əvvəlki illərdə müxtəlif ölkələrdə və regionda mövcud iqtisadi çətinliklərin olması dövlətlər qarşısında problemlərin həll edilməsi üçün yeni-yeni fikirlər və hər üsulların yaradılmasını zəruri edirdi. Lakin uzun illər ərzində vərdiş halına salınmış bu ənənəvi problemlərin həll edilməsi, son zaman keçdikcə ictimai dəyərlər aradan qalxır və iqtisadiyyat, ticarət siyasəti və dünya inteqrasiya proseslərinə və bir sıra proseslərlə əvəz olunurdu. Bütün bunların baş verməsinin isə əsas səbəbi bundan ibarət idi ki, qlobal dünyanın geriyyə yolu yox idi. Beynəlxalq qurumlar və beynəlxalq fəaliyyəti daima müxtəlif yeni tarazlıq nöqtələri axtarışında olduğu üçün kooperativlər və kooperativ münasibətlər qloballaşmanın tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədirlər.

III FƏSİL BEYNƏLXALQ KOOPERATİV HƏRƏKATININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

3.1. Beynəlxalq kooperativ hərəkatın inkişaf meyilləri və dünya ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, dünyanın müxtəlif ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı müasir dövrdə əsasən kooperativ fəaliyyətdə idarə etmənin mövcud olan formaları vasitəsilə müzakirə edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən qeyd edə bilərik ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən kooperativlərin ümumi xüsusiyyəti onların bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsidir. Bu daimi əməkdaşlıq, kooperativlər öz potensiallarından tam formada istifadə etməsi hesabına baş verir. Dünya ölkələrinin istənilən sahə üzrə bir-biri ilə inteqrasiya prosesinin sürətləndirilməsi və qloballaşma prosesinin daha da geniş vüsət alması, bütün bu proseslərlə yanaşı, korrupsiyanın artmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində bir sıra ölkələrdə korrupsiyadan başqa məqsədləriniz üçün istifadə etməyi, siyasi sistemin nüfuz etmək kimi məsələləri gündəmə gətir. Nəticə etibarilə bu proses kooperativlərin normal fəaliyyət göstərməsinə mane olur və onlar bu sektor üzrə kooperasiya münasibətlərinin tənzimlənməsində ciddi itkilərlə üzləşirlər.

Hal hazırkı dövrdə kooperasiya münasibətlərinin inkişaf perspektivləri istiqamətində idarəetmənin müxtəlif formalardan xüsusilə də inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə müzakirə edir. Xüsusilə də onun bu müzakirə əsasən operativ qərar qəbul edilməsi ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsi və buna müvafiq olaraq kooperativ menecmentin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar operativ qərar qəbul etmə prosesində isə səmərəli operativlik, xüsusilə kooperativ fəaliyyətin idarəedilməsində davamlığı olan və rəqabətin əsas meyarı hesab edir. Kadr seçimində kooperativ sistemində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun əsas səbəblərindən biri kooperativlərin idarə edilməsi proseslərinə, kadrlar seçilərkən

onların bu fəaliyyətin tərkib hissəsi olarkən onu müasir texnologiyalardan istifadə bacarıqları, bir sıra şəxsi keyfiyyətlərini, həmçinin, dürüstlüyünü və idarəetmə qabiliyyətindən malik olmaq kimi bacarıqları tələb olunur. Bütün bu proseslərin əsas səbəbi kooperasiya münasibətlərinin kooperasiyalar arasındakı münasibətlərdə kooperativlərin fəaliyyətində tam kadrların şəxsi keyfiyyətlərindən asılı olmasından ibarətdir. Hər bir ölkədə kooperativlərin bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq, zamanla inkişaf etməsi və təkmilləşdirilməsi, öz növbəsində, beynəlxalq kooperativ hərəkatının da və bu hərəkatda təmsil olunan ölkələrin bu istiqamətdə daima inkişafına və təkmilləşməsinə şərait yaradır. Buna müvafiq olaraq da qeyd edə bilərik ki, qloballaşma prosesində kooperativ hərəkatı inkişaf kooperasiya münasibətlərinin, olmasından bir sıra kooperativlərin təcrübəsindən istifadə mühümdür. Bu özünü daha çox yerli ehtiyacları hesablanmış əhalinin tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə formalaşan regional xarakter kəsb edən kooperativlərdə ifadə edir. Belə ki bu təbəqənin alıcılıq qabiliyyəti aşağı olduğu üçün buradan çoxməqsədli kooperativlərin yaranması daha məqsədəuyğun hesab edilir və ixtisaslaşmış kooperativlərin fəaliyyəti özünü doğrultdu. Lakin çoxməqsədli kooperativlərin formalaşması, transmilli korporasiyalara sərf etmir, onda istənilən vasitə ilə bu prosesə müxtəlif dövrləri ərzində mane olmağa çalışırlar. Lakin müasir dövrümüzdə kooperativlərin sosial missiyalarının zəruriliyini onların rolunu heç də azaltmır, əksinə, artırır. Çünki, kooperativlər, nəinki hər hansı bir sektoru üzrə istehsal prosesinin icra edilməsində, eləcə də əhalinin bir sıra xidmətlərinə təmin edilməsindən, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasında, təhsil və insan kapitalının inkişafına mühüm töhfələr verir. İstehsal prosesi üzrə ixtisaslaşmış kooperativləri az resurs tutumluğu ilə fərqlənsə də, onlar hər şeydən əvvəl, kooperativ üzvlərinin tələblərinin ödənilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyəti icra edirlər.

Kooperasiya münasibətlərinin iqtisadi amil kimi müasir dövrdə xüsusi rol oynaması, beynəlxalq münasibətlər çərçivəsində kooperativ mülkiyyətə əsaslanan istehsal münasibətləri vasitəsilə aşkar edilir .

Tələb təklif arasında tarazlığın təmin edilməsi, iqtisadiyyatın, sosial və istiqamət cəhətdən əhaliyə müxtəlif xidmətlər göstərmək mal təchizatını sabitləşdirmək kimi əsas məqsədlər daşıyan kooperativlərə müasir dövrdə onların o, əsil məzmunu və inkişaf perspektivliyi istiqamətində mübahisəli yanaşmalar mövcuddur.

Kooperasiya münasibətlərinin bəzi inkişaf etmiş ölkə, onu 2-ci növ hesab edərək bu ölkələrin iqtisadi inkişafına təsiri və bir sıra məsələlər də arxa plana çəkməyə çalışır və bu prosesin inkişaf mane olur. Lakin bu gün heç danılmaz faktdır ki, müasir dövrdə bu insanlar kooperasiya münasibətlərinə, onların ölkə səviyyəsində və həmçinin də həm yerli səviyyədə ailələrinin bir sıra problemlərin həll edilməsini əsas aparıcı qüvvəsi kimi və məhsuldar bir qurum kimi yanaşır. Zaman keçdikcə isə onlar kooperasiya münasibətləri özünün qədim ənənəvi məzmunundan kənara çıxaraq müasir dövrdə elmi texniki tərəqqinin ən son texnologiyaları sahəsində qlobal münasibətlər sferasını formalaşdırmışdır. Belə ki, əvvəllər daha çox yerli səviyyədə öz fəaliyyətini inkişaf etdirməyə və təkmilləşmə istiqamətlərini genişləndirməyə çalışan kooperativlər hal hazırkı dövrdə dünyanın istənilən nöqtəsi ilə operativ şəkildə əlaqə yaratmaq xüsusiyyətinə sahibdir.

Kooperasiya münasibətlərinin inkişafı problemləri, onun integrasiya güclü müəyyənləşdirilməsində bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur. Hər şeydən əvvəl belə bir reallığa diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır ki, kooperasiya münasibətləri dünyanın müxtəlif ölkələrinin iqtisadiyyatlarında böhran hadisələrlə müşayiət edilir. Lakin böhranlı situasiyalardan öz işini düzgün qurulmamış və kooperativ fəaliyyətin düzgün şəkildə tənzimlənmiş kooperativlər daha az zərərli çıxarlar. Bunun səbəbi isə həm kooperasiya münasibətləri zamanla formasında onların iqtisadi münasibətlər də payçı kapitalına əsaslanması və öz fəaliyyətlərində spekulyasiya tipli işlərə cəlb edilməməsidir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində baş verən bir sıra proseslər öz növbəsində, kooperasiya fəaliyyətinə və kooperativlərin normal fəaliyyət göstərməyə də təsir edir. Aşkarlıq və şəffaflıq prinsipləri ilə fəaliyyət göstərən kooperasiya təsisatları

müxtəlif böhran situasiyaları zamanı öz fəaliyyətlərini düzgün tənzimləmək baxımından. ən müxtəlif problemlərlə qarşılaşdığı zaman daha zərərə məruz qalır. Kooperativlərin ümumi demokratiya və idarəetmə prinsiplərinə uyğunluq formadan bağlı olması korrupsiya və bir sıra proseslərin onların fəaliyyətinə təsir etməsinin qarşısını alır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş dövlətlər və iri transmilli korporasiyalar tərəfindən bu insanlarla bağlı arzu və istəklərdən asılı olmadan dünyanın bölüşdürülməsi prosesi gedir. Bu prosesdə isə həm kooperasiya təsisatları da tam gücü ilə müqavimət göstərmək iqtidarına malik deyil. Bunun əsas səbəb ondan ibarətdir ki, həm korporasiyalar, yalnız öz payçılarının tələbatlarını ödəmək istiqamətində fəaliyyətə əsaslanırlar. Lakin elə məhz bu prosesə görə də onun hər hansı bir maliyyə böhran baş verdiyi zaman kooperasiya təsisatları bu böhranlara qarşı daha davamlı reaksiya verirlər. Belə bir və davamlılıq öz növbəsində, korporasiyanın dünya ölkələrinə inteqrasiyasının dərinləşməsində yeni mühüm istiqamətlərdən birinə çevrilir.

Kooperasiya haqqında əsas reallıq isə ondan ibarətdir ki, bu münasibətlər vasitəsilə ən müxtəlif sahələr insanların tələbatlarına uyğun istehsal prosesini yerinə yetirməklə yanaşı, eyni zamanda inkişaf perspektivləri nöqtəyi nəzərindən insanların tələbatın dəyişməsinə nəzərə alaraq daima təkmilləşir. Elə məhz buna görə də hansı sosial iqtisadi inkişafa mühüm təkan verən kooperasiya münasibətlərindən qarşı olan neqativ faktların qarşısının alınması, birbaşa olaraq əhaliyə xidmət göstərən müxtəlif sahələrinin inkişafı və əhalinin tələbatının ödənilməsinə təsir edir.

Kooperativlər həmin ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif sahələri vasitəsilə müxtəlif sferaları birləşdirərək kooperativ hərəkətinin formalaşdırırlar. Hər bir ölkədəki kooperativ hərəkəti isə müvafiq olaraq yerli səviyyədə çıxaraq dünyanın müxtəlif ölkələri arasında tam qarşılıqlı əlaqə uyğun olaraq, beynəlxalq kooperativ hərəkəti birləşdirən təsərrüfatçılığın kooperativ forması isə yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşmasında mühüm mənbələrdən hesab edilir. Lakin hal hazırkı dövrdə həm təcrübələri artıb, bu onu göstərir ki, kooperativlər öz fəaliyyətlərini səhiyyə,

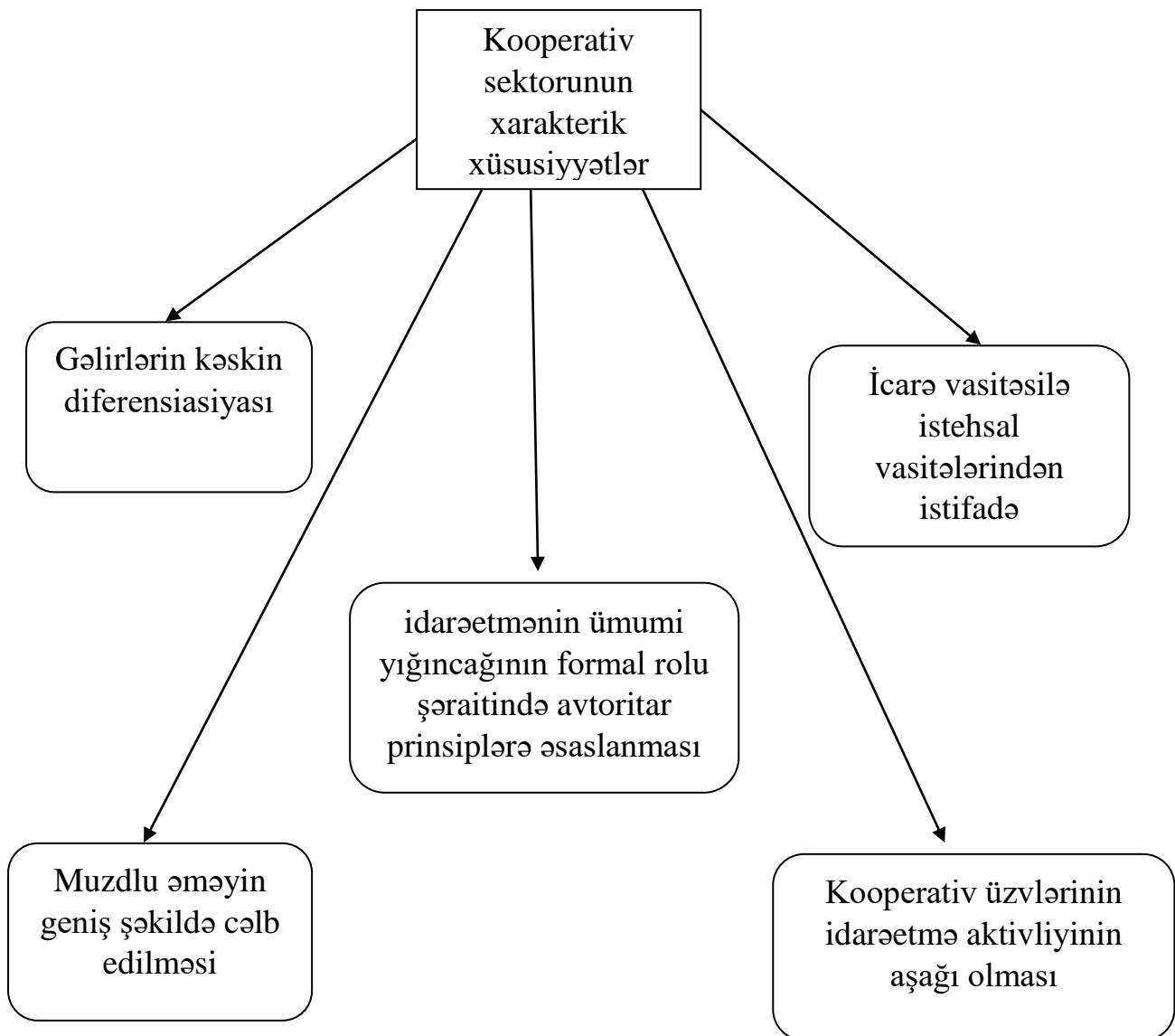
sığorta, nəqliyyat kimi sahələrdə daha geniş formada icra etməlidirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə həm yerli hakimiyyət strukturları kooperasiya təsisatları ilə müqavilə bağlayaraq onların fəaliyyətini stimullaşdırırlar. Belə olduqda isə kooperativ münasibətlərin inkişaf var, lokal və regional formada artıq geniş tətbiq edilməyə başlayır və inteqrasiyanın xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə həm dünyanın müxtəlif ölkələrində yeni mahiyyət və məzmununa uyğun fəaliyyət sferasını genişləndir. Bu isə öz növbəsində iqtisadi əməkdaşlığın mühüm amili hesab edilir. Bu qarşılıqlı fəaliyyəti inteqrasiya məkanının ucqar nöqtələrində yaradılması isə daha məqsədəuyğundur.

Kooperativ münasibətlərin inkişafında mülkiyyət münasibətlərinin önəmini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bu münasibətlər qaydaya və vətəndaşların gəlirləri və əmlakı vasitəsi ilə ən formalaşaraq qanunvericilik aktları vasitəsilə tənzimlənir. Bununla yanaşı, kooperativ fəaliyyətinin düzgün formada tənzimlənməsi və genişləndirilməsi istiqamətində onlar icarə formasında vəsaitlər cəlb etmək imkanına da sahibdirlər. Kooperativ mülkiyyətində tarix aspektlərdən baxdıqda isə hər şeydən əvvəl xırda mülkiyyətin qeyd etmək lazımdır ki, o, məhz kooperativlər vasitəsilə xırda mülkiyyət formalaşır. Kooperativ üzvləri təşkilatlanmış kollektiv və ayrı fərdlərin korporativ mülkiyyətin əsas subyektləri hesab edilir. Müxtəlif istehsal vasitələri istehsal vasitələri, əmlak, bu kooperativlərin real kapitallarına aid edilir. Haqqında danışdığımız bütün maneələrə baxmayaraq, kooperativ təsisatları öz sferasını genişləndirməyə və yeni imkanlar yaratmağa çalışırlar. Onlar insan kapitalının inkişafından, genişlik də iştirak edərək müasir dövrdə tam bir sıra xidmətlərlə bu prosesdə təmsil olunurlar. Bütün bunların müqabilində isə onların öz fəaliyyətləri çərçivəsində əldə etdiyi mənfəət isə hər şeydən əvvəl üzvlərinin tələblərinin ödənilməsinə istiqamətlənir.

Hal-hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində kooperasiya əlaqələrini inkişaf istiqamətləri daha çox bu sahədə beynəlxalq müştərək kooperativlər yaratmaqdır, kooperativlər şəbəkəsinin genişləndirmək əsaslanır. İnkişaf etmiş ölkələrdə korporativ sektorun fəaliyyətinə nəzər saldığımız zaman görə bilərik ki,

ümumilikdə, fəaliyyət daha çox tarixi dövrü ərzində mövcud olmuş Kooperasiya haqqında nəzəri və praktiki təcrübələrə istiqamətli ümumilikdə götürüldükdə isə, ah, kooperativ sektorları üçün ümumiləşdirilmiş xarakterik xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir

Sxem 3.1. Kooperativ sektorun xarakterik cəhətləri

Bütün bu xüsusiyyətlərə əsasən qeyd edə bilərik ki, hazırkı transformasiya prosesləri yaşayan ölkələrdə daha çox geniş fəaliyyət göstərən kooperativlər, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə ticarət və kiçik müəssisələrin xüsusiyyətlərini

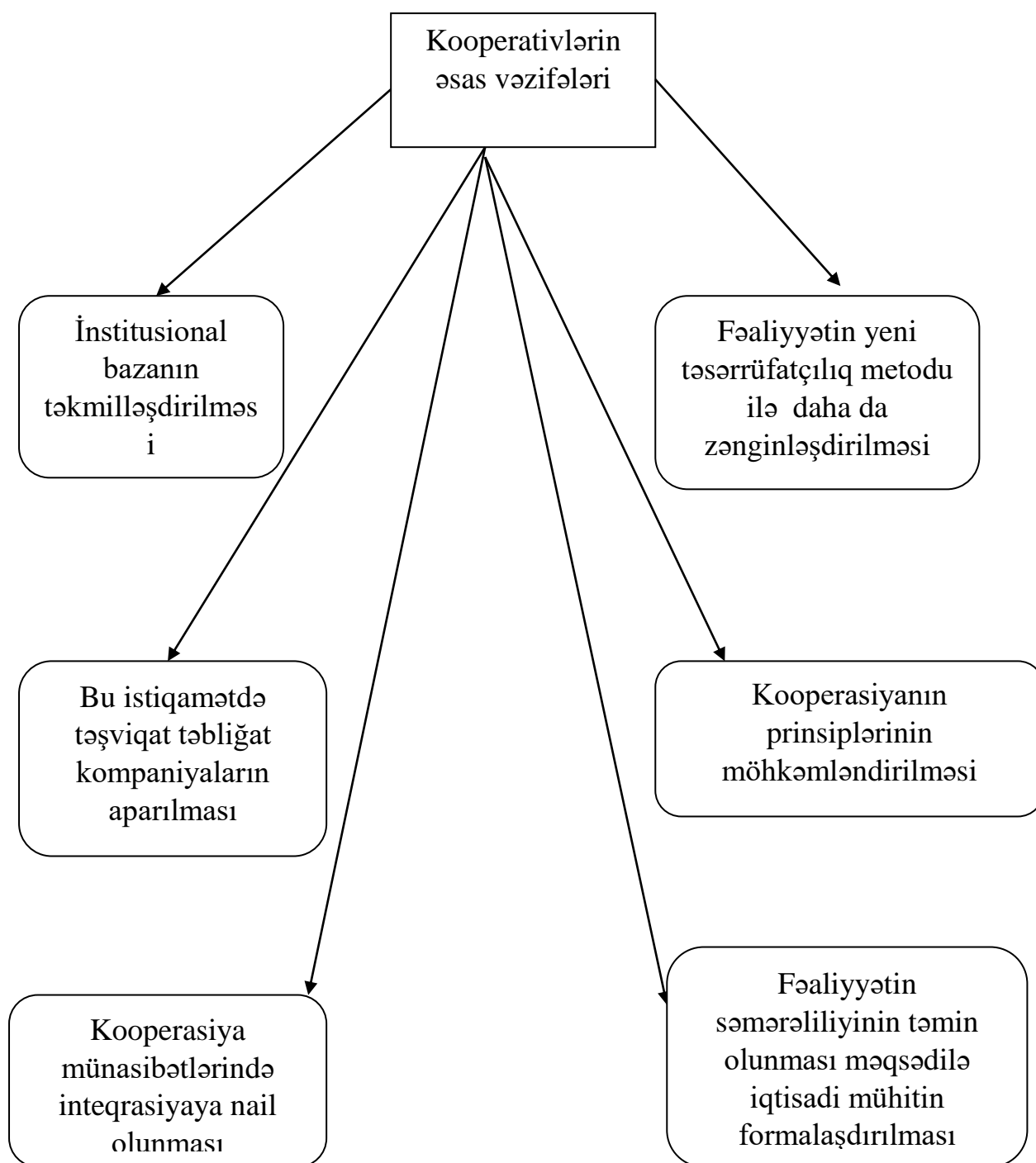
özündə əks etdirir. Sadaladığımız bu xüsusiyyətlər daha çox firmaların xarakterini özündə birləşdirsə də, kooperativlər də həmin firmaları uyğun bir sıra xarakterləri özündə əks etdirərək, öz fəaliyyətlərini tənzimləyirlər. Xırda əmtəə istehsalçılarının kooperasiya daha çox məşğulluğun məqbul səviyyəsinin təmin edilməsinə adətən davamlı fəaliyyətinin təşkil edilməsinə istiqamətlənmişdir. İctimai və istehsal münasibətlərinin inkişafının əsas göstəricisi kimi çıxış edən kooperasiya münasibətləri əsasən, iqtisadi və sosial funksiyaların icrasında da mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə dünya ölkələrində istehlakçı cəmiyyətləri sahibkarlıqlar ittifaqlara bu və eləcə də müxtəlif kooperasiya təsisatları və bu formada fəaliyyət göstərən qeyri-dövlət təşkilatları getdikcə daha da artır və öz fəaliyyətlərini təkmilləşdirir. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki öz fəaliyyətlərinin davam etdirən bu təşkilatlar hökumət proqramlarından tam olaraq iştirak etməli, dövlət də bu təşkilatlar arasında dialoq asanlaşdırmalı eləcə də bu təşkilatların qanunvericilik təşəbbüsləri ilə çıxış etmək, həmçinin öz fəaliyyətləri çərçivəsində qərar qəbul etmə prosesində iştirak etmək və bir sıra imkanlar yaradılmalıdır. Əmtəə istehsalçılarının bazar inteqrasiyasının ən adekvat forması kimi çıxış etməsi qismində müasir dövrdə xidmət kooperativlərinin rolu artıq danılmazdır. Lakin buna baxmayaraq, istər əmtəə istehsalçılarının özləri tərəfindən bu fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, istərsə də sənaye kompleksinin idarəetmə orqanları vasitəsilə fəaliyyətin tənzimlənməsi tam olaraq inkişaf etdirilməmişdir. Kooperasiya kooperativlərinin birliklərin haqqında qəbul edilən model qanunun da, əslində. Kooperativlərin ikili təbiətindən bəhs edilmiş, onların bir tərəfdən demokratik üsullarla idarə edilən müəssisə kimi, bir tərəfdən isə insanların birliyi, birgə əməkdaşlıq fəaliyyətinin mövcud struktur kimi şərh edilmişdir. Buna müvafiq olaraq isə aşağıdakı müddəalar bu model qanununu əsas müddəaları kimi. Meydana çıxmışdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir

1. Dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən kooperativlərin iqtisadi sahə üzrə səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ;
2. Kooperativlərin identik əlamətlərlə təsdiqi ;

3. Avtonomluq və müstəqillik prinsipi qanunvericilik qaydası ilə təsbiti ;

Kooperativlərin və kooperasiya münasibətlərinin müasir dövrdə dünya səviyyəsində adi hal hazırkı rolundan irəli gələrək kooperasiyalar qarşısında bir sıra vəzifələr dayanır ki, bu vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir

Sxem 3.2 Kooperativlərin əsas vəzifələri

3.2 Müasir dövrdə milli kooperativlərin dünya kooperativ sistemə inteqrasiyasının və bu istiqamətdə fəaliyyətin inkişaf perspektivləri

Kooperativlərin dünya kooperativ sistemə inteqrasiyasından bəhs edərkən hər şeydən əvvəl milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi kimi çıxış edən kooperasiya dövryyəsinin müasir dövrdə ölkələrin iqtisadiyyatında nə kimi rolu oynamaqla diqqət yetirək. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan kooperasiya münasibətlərinə bir çox ölkələri iqtisadi əməkdaşlığın məhsuldar qüvvəsi kimi yanaşırıq. Lakin bu da bir faktdır ki, müasir dövrdə kooperasiya əməkdaşlıq və inteqrasiya prosesləri olmadan fəaliyyət göstərə və təkmilləşə bilməz. Kooperasiya münasibətlərinin beynəlxalq kooperasiya ölkələrin iqtisadiyyatına təsiri, iqtisadi inkişaf, sosial tərəqqidə rolunun müəyyən edilməsi üçün onun xüsusi bir dəyərləndirməyə ehtiyac vardır. Bu dəyərləndirmə hər şeydən əvvəl, dünya ölkələri arasında kooperasiya əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi və ən müasir dövrdə milli kooperativlərin dünya kooperativ sistemə inteqrasiya məsələlərinin tədqiq edilməsindən başlanır.

Bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan kooperasiya münasibətlərinin düzgün şəkildə tənzimlənməsi və ölkədə kooperativlərin fəaliyyətinin qanunvericiliyə uyğun formada yerinə yetirilməsi bir sıra məsələlərdə neqativ halların qarşısını alır və eləcədə əhalinin tələbatlarının ödənilməsində zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Yeni iqtisadi tərəkürün formalaşmasında əsas məsələlərdən biri kimi çıxış edən təsərrüfatçılıq kooperasiya münasibətlərindən və kooperasiya təsisatların da rolu özünü müxtəlif xidmətlər sferasında göstərir.

Bazar iqtisadiyyatının keçid şəraitində korporasiyaların fəaliyyətindən, rəqabət məsələni diqqət mərkəzində saxlanması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kooperativ münasibətləri öz ölkəmiz üçün xarakterizə etsək, qeyd etməliyik ki, respublikamızda bu münasibətlər hal hazırda istehlak kooperasiyası, indi islahatlar mərhələsindədir. Bu islahatlara son dövrdə ölkəmizdə əldə edilmiş nəticələrdən,

görə bilərik. Belə ki, Azərbaycanda kooperasiya sisteminin inkişafı kooperasiya münasibətləri Azərbaycan Mərkəzi Kooperativlər İttifaqı vasitəsilə təmin edilir. Azərİttifaq adlı kooperasiyanı İttifaqı hal-hazırda ölkəmizdə bir sıra rayon və şəhərlərində yaşayış məntəqələrində müxtəlif sahələrə aid məsələləri əhatə edir. Azərİttifaqın əhatə dairəsini və bu istiqamətdə əmtəə dövriyyəsinə nəzər yetirək.

Cədvəl 3.1. Azərİttifaq kooperativ sektorunun əmtəə dövriyyəsi

“Azərİttifaq” da kooperativ sektorun əmtəə dövriyyəsi¹
(cari qiymətlərdə, min manatla)

<i>İllər</i>	<i>Pərakəndə satış</i>			<i>Tədarük</i>		
	<i>plan</i>	<i>Fakt</i>	<i>%</i>	<i>Plan</i>	<i>fakt</i>	<i>%</i>
1996	14878,2	12769,6	85,8	2262,4	4628,1	20,8
1997	10995,8	8616,5	78,4	15012,4	1663,6	11,1
1998	8611,4	6061,7	70,5	1015,3	1829,3	18,1
1999	7181,9	4272,2	59,5	8923,2	1848,4	20,7
2000	6269,2	4398,5	70,2	5922,7	1378,7	23,3
2001	5502,6	4091,2	74,3	4488,8	893,9	19,9
2004	3487,4	3415,5	97,9	1691,1	783,3	46,3
2005	3204,6	3202,1	99,9	1382,6	879,5	63,6
2006	3104,6	3015,8	97,1	1163,8	848,0	72,9
2007	2863,3	3006,1	105,0	2234,4	1193,0	53,4
2008	1279,0	1178,6	92,1	736,5	736,5	100,0
2010	1125,4	1075,3	93,2	712,4	710,1	98,4
2012	1014,6	989,7	91,4	675,2	670,1	99,3

Burada əks olunan məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, müxtəlif dövrlər ərzində əmtəə dövriyyəsinin qeyri sabit dəyişməsi prosesi baş vermişdir. Xüsusilə də son illər ərzində istehlak korporasiyasının əmtəə dövriyyəsinə artım müşahidə

edilmişdir. Son dövrlərdə kooperasiya sahəsində həyata keçirilən islahatlar öz növbəsində bir sıra məsələlərin ölkə iqtisadiyyatında tam yaxşılaşmasına və lazımı nəticə verməsinə səbəb olmuşdur. Dünya ölkələri, kooperasiya imkanlarından maksimum şəkildə istifadə etməklə yeni geoiqtisadi və geosiyasi vəziyyətdən bəhrələnməklə öz resurs potensialını artırmağa çalışır. Bütün bu proseslərdə isə həm dövlət strategiyasının əsas prinsiplərini nəzərə alması və kadr ideologiyası istiqamətində təbliğat gücünün artırılması və institusional islahatların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə dünya dövlətləri arasında kooperasiya münasibətlərindən daha səmərəli formada istifadə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi olduqca aktual hesab edilir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının beynəlxalq kooperasiya Alyansı ilə birgə hazırladığı Kooperativlər sosial inkişaf prosesində adlı qətnaməni və eləcə də həmin kooperativlərin inkişafının yardım haqqında tövsiyə beynəlxalq sferada bu kooperativlərin fəaliyyətinə verilən diqqəti özündə əks etdirir. İstehlak kooperativləri ilə yanaşı, kredit kooperativləri haqqında danışarkən qeyd etməliyik ki, onlar xüsusilə aqrar sektorun inkişaf etməsində önəmli bir rola malik olduğu üçün birbaşa olaraq kənd təsərrüfatı kooperativlərinin bir növü hesab edirlər. Kredit kooperativlərin yaradılmasının əsasını isə fermer təsərrüfatlarının kredit resurslarına çıxışının təmin olunması ilə əlaqədar iddia və fəaliyyət təşkil edir. Kooperativlər və əldə etdikləri faiz gəlirlərinin bir hissəsini özlərinin xərclərinin qarşılınması, ona üzvlərin pay kapitalın genişləndirməsinə yönəlmişdir. Buna müvafiq olaraq qeyd etməliyik ki, yəni mən sənəd əldə etmək, kooperativlərin əsas məqsədi kimi çıxış etmir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının xərclərə qənaət olunmasından və eləcə də bu istiqamətdə məhsul satışının həyata keçirilməsi məqsədilə qeyri-kommersiya təşkilatı kimi fəaliyyət göstərən kooperativlər aqrar istehlak kooperativləri adlanır. Onların birgə fəaliyyəti vasitəsilə həm həyata keçirdikləri xidməti hesabına məhsul istehsalının daha səmərəli formada təşkilindən Nail olmağa çalışırlar. Bu elə bir mexanizmdir ki, aqrar istehlak kooperativlərində

üzlərin resurslar və səviyyə birgə fəaliyyət vasitəsilə təmin edilir. Bu fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlər isə kooperativin mülkiyyəti hesab edilir. Xüsusilə də qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində, əsasən Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının yarısından çoxu kooperativlər vasitəsilə istehsal olunur. Avropa İttifaqında fəaliyyət göstərən ən iri 25 aqrar kooperativin hər birinin illik dövriyyəsi 4-10 milyard avro təşkil edir. Yerli kooperativlər yerləşdiyi ərazilərdə ən mühüm sosial funksiyaları icra etmək ilə əhalinin sosial problemlərinin həll olunmasında və eləcə də iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynayırlar. Bu ölkələrdə anım hər bir istehsalçının bir neçə kooperativin üzvü olmaqla, kooperasiya sisteminin iştirakçısı kimi çıxış edərək kənd təsərrüfatı kooperasiyası formasında bir iqtisadi sistem formalaşdırılmışdır. Aqrar kooperativlərin fəaliyyətinə əlaqədar məlumat mübadiləsinə nail olmaq məqsədi ilə ən müxtəlif dövrlər ərzində, dəyirmi masaların həyata keçirilməsi bu istiqamətdə təcrübələrin bölüşdürülməsi, kənd təsərrüfatı təşkilatlarla beynəlxalq kooperativin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən hesab edilir. Ölkəmizdə isə Avropa ölkələrindən fərqli olaraq bu istiqamətdə fəaliyyət o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin kooperativlər haqqında qanunun qəbul edilməsi və xüsusilə də kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında qanun layihəsini Konqresə hərəkətinin güclənməsinə və istehsal kooperativlərinin təkmilləşməsində öz fəaliyyət sferasının genişləndirilməsində zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də kəndli fermer təsərrüfatlarının daha iri kənd təsərrüfatı müəssisələri formasında birləşməsinə nəzərdə tutan kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında qanun bu istiqamətdə fəaliyyəti daha da stimullaşdı. Bunun üçün ölkəmizdə həm hər şeydən əvvəl, ərzaq təhlükəsizliyi bazasını təşkil edən kənd təsərrüfatının inkişaf kooperativlərin fəaliyyətinin daha da genişlənməsi ilə təkmilləşən bir sahəyə çevrilmişdir. Baxmayaraq ki, ölkəmizdə kifayət qədər ailə kəndli təsərrüfatı mövcuddur, lakin istehlak kooperativlərin fəaliyyəti istiqamətində kifayət qədər Avropa ölkələrinin təcrübəsindən istifadə edilməmiş və kənd təsərrüfatı sferasında istehsal kooperativlərin sayı da azalmışdır. Bu istiqamətdə ölkəmizdəki fəaliyyətini hansı

formada olduğunu nəzərdən yetirmək üçün müxtəlif illər ərzində bölgələr üzrə istehlak kooperativlərinin verilmiş torpaq sahələrinə cədvəl üzrə analiz edək.

Cədvəl kənd təsərrüfatı kooperativlərində bölgələr üzrə torpaq fondunun quruluşu

Bölgələr		Ümumi torpaq sahəsi	O cümlədən kənd təsərrüfatına yararlı sahə	Ondan əkin yeri
Abşeron	hektar	111	80	45
	faiz	100	72,1	40,6
Quba-Xaçmaz	hektar	131	127	122
	faiz	100	86,8	86,8
Lənkəran-Astara	hektar	5	5	5
	faiz	100	100	100
Muğan-Salyan	hektar	897	797	317
	faiz	100	88,9	36,3
Şirvan	hektar	921	921	902
	faiz	100	100	87,8
Şəki-Zaqatala	hektar	1424	1424	1424
	faiz	100	100	100
Qarabağ-Mil	hektar	2795	1886	854
	faiz	100	67,5	30,7
Gəncə-Qazax	hektar	512	509	338
	faiz	100	98,4	66,0
Respublika Üzrə	hektar	6796	5759	4007
	faiz	100	84,7	68,9

Cədvələ əsasən qeyd edə bilərik, Gəncə-Qazax, Lənkəran, Astara, Abşeron ərazilərində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların miqdarını artırmağa kifayət qədər imkanlar mövcuddur. 2004-cü ildə ildə prezident tərəfindən kənd təsərrüfatı və

ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əlavə tədbirlər haqqında sərəncamında fermerlərə informasiya məsləhət xidməti ilə əlaqədardır. Səmərəliliyi fəaliyyətin təşkili sahəsində tədbirlərlə bağlı tapşırıq verilmişdi.

Ölkəmizdə ümumilikdə, kooperasiya münasibətlərinin inkişafı, aqrar sənaye kompleksinin bu istiqamətdə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi hər şeydən əvvəl, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının yerinə yetirilməsinin tələb edir. İnnovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, kooperativ münasibətlərdə kadr hazırlığına və istehsalın intensivliyi və effektivliyi təmin edilməsini tələb edir. Kadr hazırlığının kooperativ münasibətlərdən diqqət mərkəzində saxlanması başlıca səbəbi hazırlıqlı və enerjili işçi kollektivinin bazarda istehsalçıların rəqabətin əsas faktor kimi çıxış etməsidir.

Milli kooperativlərin dünya kooperativ sistemə inteqrasiya edilməsi, ölkəmizdə bu sahədə müxtəlif dövrlər ərzində həyata keçirilən tədbirlər vasitəsilə daha da sürətlənmiş xüsusilə qəbul edilən bir sıra qanunlar Avropa bazarlarına çıxmaq üçün və bu istiqamətdə kənd təsərrüfatının intensiv metodlarla inkişaf üçün stimül olmuşdur. Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasının zəruri edən əsas elementlərdən biri də ölkəmizdə olan təbii iqlim və torpaq tiplərinin kifayət qədər müxtəlifliyi Regionlarda iri təsərrüfatların yaradılması, həmin ərazidə həm məhsuldarlığın artımına və istehsalın səmərəliliyinə çox mühüm töhvə olacaqdır. İxtisaslaşmanın aparılması da öz növbəsində həmin ərazilərdə klasterlərin aqroparklarında yaradılmasına şərait yaradır. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır ki, həm kənd təsərrüfatında kooperativləri zəruri hala çevirən əsas səbəbləri nədən ibarətdir? Təcrübələr göstərmişdir ki, fermerlərin sərəncamında torpaq sahəsi, nisbətən az olduqda, bu zaman onlar rentabelli formada işləyə bilməyib, həmçinin onların öz fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün əlverişli şərtlərlə kredit əldə etmə imkanlarının və eləcə də ancaq kənd təsərrüfatı texnikasının tətbiqi imkanları məhdudlaşır. Belə olduqda isə onların bazar və ixrac yönümlü məhsul istehsalını təşkil etmək potensialı o qədər də yüksək olmur. Kənd təsərrüfatı məhsulları

istehsalçılarının birgə fəaliyyət vasitəsilə qurulan müəssisələr çərçivəsindən birləşərək səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Bu istiqamətdə dünyanın təcrübəsinə nəzər salsaq görürük ki, dünyada ilk kənd təsərrüfatı kooperativi Böyük Britaniyada yaradılmışdır. Daha sonradan bu prosesi genişlənməmiş və ya beynəlxalq kooperativ hərəkatı xarakteri aldıqdan sonra dünyanın müxtəlif ölkələrində kənd təsərrüfatı kooperativləri formalaşdırılması prosesi intensiv şəkildə davam etmişdir.

Aqrar sektorun geniş potensiala malik olmasından, ölkəmizdə daim milli iqtisadiyyatların bir kooperativlərin dünya iqtisadi sistemində asanlıqla inteqrasiyasına şərait yaradan əsas amillərdən hesab edilir. Avropa ölkələrinin əksəriyyətində kənd təsərrüfatı kooperativləri iqtisadi sistem kimi formalaşır. Ölkəmizdə də bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı Qərbi dünyasının təcrübəsindən istifadə və tam kooperativləşməyə vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsulları sayəsində ixracatçı dövlətə çevrilməyi imkanları olduqca genişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq müstəqillikdən əvvəlki illərdə tam kooperasiya münasibətlərinə diqqət baxılmamışdır. Kooperativləşmə kolxozların bərpası kimi qələmə vermişlər. Lakin biz kolxozdan fərqli olaraq kooperativlər üzvlərinin müstəqil şəkildə birgə fəaliyyətinə əsaslanır.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı kooperasiyası da inkişaf etmiş ölkələrdə sadəcə olaraq, istehsal prosesini deyil, məhsul istehsalının bütün mərhələlərini əhatə edir. Kredit kooperativləri isə öz növbəsində maliyyə vəsaiti ilə fermerlərə maliyyə ehtiyatlarının təmin edilməsi məqsədi daşıyırlar.

Ölkəmizdə bu istiqamətdə fəaliyyət zamanı kənd təsərrüfatı ilə bağlı qəbul edilən layihədə kooperasiya münasibətləri iştirakçıların birləşmə üsuluna görə üfüqi və şaquli istiqamətlər müəyyən edilmişdir. İstehsalçılar şaquli kooperasiya əlaqələrinə girməsini özündə əks etdirən şaquli Kənd təsərrüfatı kooperasiyası Korporativ münasibətlər aqrar sənaye istehsalının bütün mərhələlərini əks etdirir. Qanun layihəsi həmçinin özündən ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ali və fərdi kəndli təsərrüfatları arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı edilərək kooperativlərə çevrilməsi ölkədə fəaliyyət göstərən müxtəlif təşkilatlardan

şuraların, habelə digər satış, xidmət istehsalının bağlı təsərrüfatlararası korporasiyaların yaradılması istiqamətində fəaliyyəti əks etdirir. Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişaf istiqamətində kooperasiya modelinin çoxpilləli sistem üzrə birgə fəaliyyəti nəticəsində formalaşması öz əksini tapmışdır. Dünyadan istehsalçılar tərəfindən formalaşdırılan könüllülük əsasında istehsal və istehlak kooperativləri əks olduğu halda digər pillədən onlar birləşərək yaratdıqları kooperativlərin sahə kooperativ ittifaqları üçüncü pillədə isə mərkəzi kooperativlər ittifaqında dayanır.

Azərbaycanda ümumilikdə, kooperasiya münasibətlərinin inkişafı dünyə kooperasiya sistemində inteqrasiyası məsələlərində nəinki kənd təsərrüfatı kooperasiyası, həmçinin ümumilikdə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kooperativlərin təşkilatlanmasından dünya ölkələrində tətbiq edilən kooperasiya modellərini istifadə vasitəsilə də mümkündür. Bu istiqamətdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı kooperasiyası sahəsindəki təcrübəni genişləndirmək məqsədi ilə Azərbaycan nümayəndə heyəti Almaniyanın Qidalanma, Kənd Təsərrüfatı və İstehlakçılarının Qorunması üzrə Federal Nazirliyində, eləcə də Almaniyada Konfransı münasibətlərlə bağlı müxtəlif qurumlarla görüşmüş və bu istiqamətdə kənd təsərrüfat kooperasiyasının və inkişaf perspektivləri, kredit kooperativlərinin fəaliyyəti kimi məsələlər müzakirə edilmişdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat işinin müxtəlif bölmələrində beynəlxalq kooperativ hərəkatının formalaşması və onun nəzəri metodoloji əsasları ilə bağlı məsələlər təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmiş nəticələr əldə edilmişdir. Buna müvafiq olaraq qeyd etməliyik ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində kooperativ hərəkatın formalaşması və genişlənməsi, ölkələrarası inteqrasiyanın dərinləşməsinə, qloballaşma meyilləri ilə müşayiət olunur. Kooperasiya münasibətlərinin ölkələrin sosial iqtisadi inkişafında önəmli rol oynadığını nəzərə alaraq vurğulamaq lazımdır ki, kooperativ kapital istehsalçıların və bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən strukturların korporativ mənfəət əldə etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Müasir dövrdə, kooperasiya münasibətlərinə də kooperativ fəaliyyətini inkişafına əngəl törədən mühüm amillər tədqiqat işində müəyyən edilmişdir. Bunlara misal olaraq tarixi dövr ərzində inkişaf edən, kooperasiya münasibətləri və kooperasiya konsepsiyasına nisbətən amorf xarakterli olmasını göstərə bilərik. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən isə beynəlxalq kooperativ hərəkat və kooperativ münasibətlər özünü aqrar sektorda daha çox biruzə verir. Bunun əsas səbəbi kimi isə məhz aqrar sahədə fəaliyyət göstərən qurumların birgə fəaliyyəti nəticəsində satışın təşkili, maddi texniki resurslarla təchizatda bir sıra fəaliyyətləri icra etməsi göstərilir.

Hal hazırda kooperativ münasibətləri və beynəlxalq kooperativ hərəkatı sosial hərəkat kimi xarakterizə olunur. Bu sektorda istehsal münasibətləri, eləcə də mülkiyyətin reallaşdırılması özünün bütün xüsusiyyətləri ilə əks olunur. Məhz mülkiyyətin reallaşdırılması da istehsal münasibətlərinin tərkibində sosial iqtisadi və istehsal münasibətlərinin məcmusu kimi çıxış edir. İstehsal münasibətlərinin məcmusu isə ümumilikdə özündə məhsulun bölüşdürülməsi, mübadiləsi istehlakı kimi prosesləri əks etdirir. Kooperasiya münasibətlərini istehsal münasibətləri ilə

bu formadan qarşılıqlı əlaqədə olmasından, digər bir aspektdən yanaşa bilərik ki, kooperativ münasibətlər əslində xırda istehsalçıların maraqlarının və tələbatlarının özündə birləşdirir.

Kooperativlərdən formalaşan prinsiplər və idarəetmənin ümumi amilləri müxtəlif dövlətlərdə yaradılan kooperativlərinin fəaliyyətində tətbiq edilməyə başlandı. Bu prinsiplərə misal olaraq mənfəətin bölüşdürülməsi, eləcə də ticarətin təşkili və ümumilikdə, kooperativlərin idarə edilməsi zamanı maddi texniki təchizatla təmin edilməsi kimi prinsiplərə aid edilirdi. Bütün bunlarla yanaşı, Roçdeyl kooperativlərdə olduğu kimi, bərabər hüquqluluq prinsipləri və kooperativlərin demokratiya və üzvlər arasında bərabər hüququn qorunması ilə əlaqədar məsələlər də aid edilirdi. Bütün bu prosesləri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik kooperativləri idarə edilməsində tətbiq edilən bu prinsiplər zaman keçdikcə həm dünya miqyasında yeni beynəlxalq kooperativ hərəkatının formalaşmasına və bu istiqamətdə onların yeni nəslinin yaranmasına səbəb oldu. Bu proses isə öz növbəsində, Beynəlxalq kooperativ hərəkatı kooperasiya münasibətlərində normativ hüququ bazanın təkmilləşməsi prosesini daha da sürətləndirdi. Nəticə etibarilə bütün bu proseslər kooperasiya haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə nəticələndi. İstehlak kooperativləri ilə yanaşı, dünyanın müxtəlif ölkələrində ilk dəfə olaraq xidmət kooperativləri yarandı və dünyada ilk mənzil kooperasiyasının əsası qoyuldu. Hətta qədim zamanlardan kooperativlərin vətəni sayılan İngiltərədə bu proses özünün inkişaf etmiş mərhələsində Kooperativlər İttifaqının yaradılması ilə daha da genişləndi.

Kooperasiya sözü ilə birgə təsərrüfat təşəbbüslərinin reallaşdırılmasını və birgə fəaliyyəti əks etdirir. Bununla yanaşı, tarixi dövr ərzində müxtəlif ölkələrdə yaradılan kooperasiya münasibətlərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu anlayış həm də insanların könüllü olaraq birləşərək, həyata keçirdiyi əməkdaşlığı ifadə edir. Latın dilindən tərcümədə əməkdaşlıq mənasını ifadə edən kooperasiya söz isə əslində könüllü üzvlük əsasında birləşməni, birliyi əks etdirir. Müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlarda kooperasiya sözünə istinad edilərək, kooperasiya münasibətləri

müəyyən fəaliyyət çərçivəsində maraqlı olan şəxslərin birləşərək bu fəaliyyəti icra etməsi kimi başa düşülür. Əmək prosesinin tərkib hissəsi hesab edilən əmək kooperasiyası özü istehsal prosesində işçilərin iştirak etməsi formasında təzahür edir. Başqa sözlə deyə bilərik ki, istehsal kooperasiyasının özü də hər hansı bir sferada istehsalını təşkil edilməsində maraqlı olan tərəflərin birləşərək istehsal korporasiyasına formalaşdırmasının və yaxud hər hansı bir məhsulun yaradılması və bazara çıxarılması zamanı birgə fəaliyyəti ifadə edir.

Tədqiqat işində daha irəli sürülən təklifləri aşağıdakılardan ibarətdir :

1. Beynəlxalq kooperasiyanın prinsiplərinin möhkəmləndirilməsi məsələlərinin daha dəqiq tədqiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilərdi ;
2. Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri istiqamətində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ;
3. Milli kooperativ hərəkatının beynəlxalq kooperasiya sistemində inteqrasiyası ilə bağlı fəaliyyətin genişləndirilməsi və bu istiqamətdə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi ;
4. Beynəlxalq kooperasiya münasibətləri və bu sfera üzrə dövlətlə kooperativlər arasında qarşılıqlı əlaqənin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı olan proqramların hazırlanması və reallaşdırılması ;

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. A.Ş.Şəkərəliyev . Dünya iqtisadiyyatı və Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. B., 1999.
2. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.H. Mikro və makroiqtisadiyyat. Bakı 2010
3. Abbas Çingiz Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları, Bakı, 2005
4. .Vəliyev. Beynəlxalq iqtisadiyyat. B.,1997
5. C.Kərimov, A.Orucov, H.İsrafilov, “Dünya iqtisadiyyatı”, Bakı, 2007.
6. C.Kərimov, A.Orucov, T.Kərimova, “Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar”, Bakı, 2008.
7. C. Nuriyev. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı 2000;
8. Ə.Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı. 2005
9. Ə.Bayramov. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı-1997
- 10.Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: 2003
- 11.Ə.C.Muradov. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət təşkilatı. Bakı-2006
- 12.Həsənov R.T. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Bakı 2009
- 13.Kərimov C. Orucov A., İsrafilov H. Dünya iqtisadiyyatı, 2006
- 14.R. Mehdiyev, “Azərbaycan: qloballaşmanın tələbləri”, Bakı, 2005
- 15.Rza İbadov. Avropa İttifaqının əsasları. Bakı – 2004
- 16.R.Həsənov, “Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları”, Bakı, 1998
- 17.Qafarov Şamil müasir iqtisadi sistem və qloballaşma, Bakı 2005
- 18.Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması və inkişafı problemləri. Kollektiv monoqrafiya. Bakı: 2010.

19. İrşad Kərimli Abdul oğlu, Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlərin Müasir Problemləri, Bakı, 2006
20. А. П. Киреев Международная экономика. Москва – 2002;
21. Макаренко А.П. Эволюция мирового кооперативного движения. М.: 2004,
22. Е.Ф. Авдокушин. Международные экономические отношения. М.-2001
23. Т.Кулнев, “Регулируемая рыночная экономика”, Баку, 1999
24. В.К. Ломакин. Мировая экономика. Учебник. М., 1998
25. И.А. Спиридонов. Мировая экономика. Учебное пособие. М., 1998.
26. Р.И. Хаспулатов. Мировая экономика. Учебник. М., 1996.
27. Кемпбелл Р. Маконнел., Стенли Л. Брю. Экономикс, М.: 2009,
28. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации. М.: Экономика, 1990,
29. Крашенинников А.И. Международный кооперативный альянс. М.: Экономика, 1980,
30. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/12/sattarov_vusal.pdf
31. <https://www.cbar.az>
32. <http://kayzen.az>

РЕЗЮМЕ

Несмотря на современном этапе в некоторых регионах мира, люди в контакте друг с другом, зависят друг от друга и были вынуждены покинуть свою форму и связаны с процессом глобализации. Сегодня мы живем в эпоху научно-технического прогресса, который стал самым важным фактором интеграции и использования информационных ресурсов в результате недавних событий в отношениях международного сотрудничества является доминирующим. Ориентированное преобразование изменений, осуществляемых в странах по всему миру отражается на отношениях между международным сотрудничеством и привел к фундаментальным изменениям в этой сфере. В частности, растущее влияние глобализации и международного кооперативного движения и расширение его деятельности в сферах экономики и обеспечивают доступ к наиболее важным. Сотрудничество между основными реалиями в том, что те люди, торговля, услуги, производство и другие сферы бизнеса были открыты свои творческие способности. Это не случайно, что развитие этих отношений в различных странах по всему миру, которые, в свою очередь, способствовало социально-экономическому развитию. Это, в свою очередь, устранить целый ряд проблем в экономике этих стран, население стало важным фактором в удовлетворении спроса на различные услуги. и в других областях бизнеса были открыты свои творческие способности. Это не случайно, что развитие этих отношений в различных странах по всему миру, которые, в свою очередь, способствовало социально-экономическому развитию. Это, в свою очередь, устранить целый ряд проблем в экономике этих стран, население стало важным фактором в удовлетворении спроса на различные услуги. Это не случайно, что развитие этих отношений в различных странах по всему миру, которые, в свою очередь, способствовало социально-экономическому развитию.

RESUME

Despite the modern stage in some regions of the world, people in contact with each other, mutually dependent and have been forced to move their form and are connected to the process of globalization. Today, we live in the era of scientific and technical progress, which has become the most important factor of integration and use of information resources as a result of recent developments in the relations of international cooperation has been dominant. Oriented transformation of the changes implemented by countries around the world reflected on the relationship between international cooperation and led to fundamental changes in this sphere. In particular, the growing impact of globalization and international co-operative movement and the expansion of its activities in the spheres of economy and provides access to the most important. Cooperation between the basic realities is that those people, trade, services, manufacturing and other areas of the business were discovered its creative capabilities. It is no coincidence that the development of these relations in various countries around the world, which in turn contributed to the social and economic development. This in turn eliminate a number of problems in the economy of these countries, the population has become an important factor in meeting the demand for various services. and other areas of the business were discovered its creative capabilities. It is no coincidence that the development of these relations in various countries around the world, which in turn contributed to the social and economic development. This in turn eliminate a number of problems in the economy of these countries, the population has become an important factor in meeting the demand for various services. and other areas of the business were discovered its creative capabilities. It is no coincidence that the development of these relations in various countries around the world, which in turn contributed to the social and economic development.

REFERAT

Müasir mərhələdə dünyanın bir sıra regionlarında yaşamalarına baxmayaraq, insanlar bir-birindən qarşılıqlı asılı və təmas formasından hərəkət etmək məcburiyyətində qalmış və qloballaşma prosesinə qoşulmuşdur. Hazırda yaşadığımız mərhələnin ən mühüm inteqrasiya amilinə çevrilmiş elmi texniki tərəqqinin son nailiyyətləri və informasiya resurslarından istifadə nəticə etibarilə beynəlxalq kooperasiya münasibətlərində dominantlığı ələ almışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələri tərəfindən yerinə yetirilən transformasiya yönümlü dəyişikliklərin beynəlxalq kooperasiya münasibətlərinə də öz təsirini göstərmiş və bu sferada köklü dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə genişlənən qloballaşma prosesi beynəlxalq kooperativ hərəkata təsir etməklə və onun fəaliyyətini daha da genişləndirməklə iqtisadiyyatın çox önəmli sferalarına çıxışı təmin etmişdir.

Kooperasiya münasibətləri haqqında əsas gerçəkliklər isə bundan ibarətdir ki, o insanlara, ticarət, xidmət, istehsal və digər sahələrin sahibkar etməklə onun yaradıcılıq imkanlarını daha da aşkara çıxarılmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, məhz bu münasibətlərin inkişafı öz növbəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində sosial iqtisadi inkişafa təkan vermişdir. Bu isə öz növbəsində həmin ölkələrin iqtisadiyyatında bir sıra problemlərin aradan qalxmasına, əhalinin müxtəlif xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsində mühüm amilə çevrilmişdir.

Bu gün müasir dövrdə beynəlxalq kooperasiya hərəkətində dünyanın demək olar bütün ölkələri və ölkə vətəndaşları iştirak edir. Belə ki, verilən məlumatlara əsasən dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı bir dövrdə fiziki şəxslərin yaratdığı kooperativlərin sayı 8 milyona yaxındır. Bu kooperativlər birgə fəaliyyət göstərərək səmərəlilik prinsiplərinə əsaslanır. Xüsusilə də Skandinaviya ölkələrində və Avropa İttifaqı ölkələrində bu sektor üzrə əmək qabiliyyətli əhalinin müvafiq olaraq 50% və 46%-ni özündə birləşdirir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, hal hazırkı dövrdə, kooperasiya münasibətlərinə də kooperativ fəaliyyətini inkişafına əngəl törədən mühüm amillər də mövcuddur. Bunlara misal olaraq tarixi dövr ərzində inkişaf edən, kooperasiya münasibətləri və kooperasiya konsepsiyasına nisbətən amorf xarakterli olmasını göstərə bilərik. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən isə beynəlxalq kooperativ hərəkət və kooperativ münasibətlər özünü aqrar sektorda daha çox biruzə verir. Bunun əsas səbəbi kimi isə məhz aqrar sahədə fəaliyyət göstərən qurumların birgə fəaliyyəti nəticəsində satışın təşkili, maddi texniki resurslarla təchizatda bir sıra fəaliyyətləri icra etməsi göstərilir.

Hal hazırda kooperativ münasibətləri və beynəlxalq kooperativ hərəkəti sosial hərəkət kimi xarakterizə olunur. Bu sektorda istehsal münasibətləri, eləcə də mülkiyyətin reallaşdırılması özünün bütün xüsusiyyətləri ilə əks olunur. Məhz mülkiyyətin reallaşdırılması da istehsal münasibətlərinin tərkibində sosial iqtisadi və istehsal münasibətlərinin məcmusu kimi çıxış edir. İstehsal münasibətlərinin məcmusu isə ümumilikdə özündə məhsulun bölüşdürülməsi, mübadiləsi istehlakı kimi prosesləri əks etdirir. Kooperasiya münasibətlərini istehsal münasibətləri ilə bu formadan qarşılıqlı əlaqədə olmasından, digər bir aspektdən yanaşa bilərik ki, kooperativ münasibətlər əslində xırda istehsalçıların maraqlarının və tələbatlarının özündə birləşdirir.

Sosial-iqtisadi inkişafda mühüm rolu oynayan kooperasiya umüvafiq olaraq kooperativ kapital formalaşdırılmışdır ki, bu da öz növbəsində müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən ticarət şəbəkələrinin korporativ mənfəət əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə iqtisadi münasibətlər sistemində kooperativ müəssisələrin və kooperasiya münasibətlərinin öz yerinin müəyyən edilməsi, kooperasiya nəzəriyyəsinin ən əsas problemlərindən biri hesab edilir. Nəinki iqtisadi münasibətlər sistemində, ümumilikdə bazar təsərrüfatçılıq sistemində də iqtisadi münasibətlər və iqtisadiyyatın təşkilinin özünəməxsus xüsusiyyəti kimi korporativ münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlara müvafiq olaraq qeyd etməliyik, deyə tədqiqat işi olduqca aktual hesab edilir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini dünyanın müxtəlif ölkələrində Beynəlxalq Kooperativ hərəkət istiqamətində, eləcə də ölkəmizdə yaradılan beynəlxalq regional kooperativ birlikləri və istiqamətdə fəaliyyət göstərən digər strukturlar təşkil edir. Predmetini isə beynəlxalq kooperativ hərəkətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onun inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi və bu istiqamətdə bir sıra məsələlər təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji əsasını ümumilikdə beynəlxalq kooperativ hərəkətinin formalaşmasının səciyyəvi xüsusiyyətləri və mövcud vəziyyəti ilə əlaqədar kooperativ bilgiləri əks etdirən beynəlxalq təsisatların, dövrü nəşrlərin mühüm elmi ədəbiyyatlar və eləcə də iqtisadçıların və müxtəlif alimlərin söylədiyi fikirlər təşkil edir. . Dissertasiya işinin tədqiq edilməsi zamanı ümumiləşdirmə, statistik təhlil, müqayisə , analiz və bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi. Tədqiqat işinə müvafiq olaraq. müxtəlif ədəbiyyatlardan (rus, türk) , statistik göstəricilərdən, beynəlxalq kooperativ hərəkətinin mövcud vəziyyətinin təhlili və ümumilikdə bu istiqamətdə müxtəlif dövlətlər tərəfindən qəbul edilən qanunlardan, bu istiqamətdə müxtəlif ədəbiyyatlardan , internet saytlarından və digər vəsaitlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada öz əksini tapan məsələlər beynəlxalq kooperativ hərəkətinin aktuallığının daha da aydın şəkildə ifadə etmiş və bu kooperasiya münasibətlərinin tənzimlənməsi və bu istiqamətdə təkmilləşməsi cəhətdən ölkəmizdə bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən orqan üçün tövsiyyə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, nəticə və təklif, ədəbiyyat siyahısı, istinad edilən mənbələrdən ibarətdir.